

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**Harvard College
Library**

THE BEQUEST OF

Charles R. Lanman

PROFESSOR OF SANSKRIT
1880-1926

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १

श्री गणेशाथर्वशीर्षम्
समाप्तम् ।

पण्डित वामनशास्त्री इसलामपुरकर इत्येतैः
संशोधितम्
तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे
इत्यनेन
पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१०

सन १८८८

(अस्य सर्वेऽधिकाराः राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं ६६ आणकाः ।

~~Ind 102.2 (T)~~

HARVARD COLLEGE LIBRARY
CHAS. W. LILLIANMAN
MARCH 15, 1941

Ind 3117.60

✓

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

भो भोः सद्भक्त्याः आर्यदेशीयप्राचीनविद्यावैभवमुररीकुर्वन्तो महाशयाः विदित-
मस्तु तत्र भवतां भवताम् । यत्किल पुण्याख्यपत्तने देव्याः सरस्वत्याः विलासस्थान
मिव बहुसाहस्रिकवनव्ययेन आनन्दाश्रम इत्याख्यं भवनं निर्मापयता महोदयेन
महादेव चिमणाजी आप्टे इति सुगृहीतनामधेयेन— न केवलं भारतवर्षीयाणामेव अ-
पितु अखिलस्य जगतोऽप्यतीवोपकृतम् । तस्य च उद्देशादिकं पूर्वमेव विज्ञापन-
पत्रद्वारा सर्वान् प्रत्यावेदितम् । बहुना परिश्रमेण संग्रहीतानि संग्रहिष्यन्ते च बहु-
नि प्राचीनसंस्कृतग्रन्थपुस्तकानि । मुद्रायन्त्रमपि तत्रैव संस्थापितम् । अप्रसिद्धग्र-
न्थावल्याः मुद्रणमप्यारब्धम् । क्रमशः प्रचयगमना भविष्यन्ति च बहवो ग्रन्थाः ॥

तत्र तावत् “आनन्दाश्रमग्रन्थावल्याः” प्रारम्भे अस्य महतः कार्यस्य विघ्नवि-
धातोपशमनार्थं गणपतिपूजनमिवेदं गणेशार्थवर्षाभिर् सभाष्यं निवेशितम् । अस्य ग्रन्थ-
स्य संशोधनं पुण्यपत्तनस्थैर्बहुभिर्विद्वद्भिरारम्भ्य निःसारमिदं भाष्यमिति कृत्वोपे-
क्षितम् । तदनन्तरं मत्सुहृद्वरेणानन्दाश्रमाधिपतिनाऽभ्यथितेन कार्यान्तरव्यापृतत्वाद-
लब्धबहुलावकाशेनापि मया श्लाघनीयस्यास्य लोकोपकारिकार्यस्य यथाशक्ति किमपि
साहाय्यं कर्तव्यमिति कृत्वास्य ग्रन्थस्य संशोधनं कथंकथमपि आरब्धम् । तत्र च
पञ्च आदर्शपुस्तकान्युपलब्धानि । तानि यथा—

- क. संक्षिप्तं. { शालिवाहनशके १७३८ धातृनामसंवत्सरे मार्गबहुल ५ म्यां लि-
खितं महादेव चिमणाजी आप्टे इत्येतैः संगृहीतमेकम् ।
- ख. संक्षिप्तं. { इंदूरनिवासिभिः भाऊसाहेब किबे इत्येतैः प्रेषितम् । नास्योपरि
शकादिकं किञ्चित् ।
- ग. संक्षिप्तं. { उम्बरगांवनिवासिभिः विनायक भिकाजी पिम्पूटकर इत्याभिधैः प्रे-
षितम् । संवत् १९३८ वृषनाम संवत्सरे कार्तिक शु० द्वितीयायां
लिखितम् ।
- घ. संक्षिप्तं. { वटोदरनिवासिभिः बाप्पासाहेब भैराळ इत्येतैः प्रेषितं शक-
हीनं च ।
- ङ. संक्षिप्तं. { चिंचवडनिवासिनां चिंतामणभट्ट कोशे इत्येतेषामेकं शके १७९९
ईश्वरनामसंवत्सरे चैत्र शु० प्रतिपदि लिखितम् ।

एतत्पुस्तकपञ्चकमाकलय्य यथामति यथाविज्ञानं संशोधितं मयेदं गणेशार्थ-
वर्षाभाष्यम् । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु भाष्यकर्तुर्नामादिकं कुत्रापि नोपलब्धम् ।
अनेनैव भाष्यकृता सर्वसारनिर्णयारूढोऽन्यो ग्रन्थः कृत इति ज्ञायते [अस्यैव

२१ पृष्ठे २६ पङ्क्तौ द्रष्टव्यमेतत्] । सोऽस्माभिर्न दृष्टः । अत्र बहूनि प्रमादस्थला-
नीवोपलब्धानि । भाष्यमिदं नातिसमीचीनं तथाप्यन्यस्य समीचीनस्योपलब्ध्य-
भावात्प्राचीनत्वाच्चेदमेव संगृहीतम् । अनतिसमीचीनोप्ययं—

प्रेम्णा सद्भिर्ग्रन्थः सेव्यः शङ्कार्थतः सदोषोऽपि ।

संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथक्मुष्टिरिव ॥ १ ॥

मुद्रणकर्मणि नियुक्तानामनवधानेन च यदत्र स्खलितं तत् “ गच्छतः स्खलनं
न दोषाय ” इति न्यायेन क्षन्तुं मर्हति सुविद्य इति साञ्जलिबन्धं प्रार्थयते—

भवदीयः

वामनशास्त्रिशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

अथ गणेशाथर्वशीर्षम्

सभाष्यम्

प्रणम्य तं गणेशानं सिद्धि-बुद्धिप्रदं परम् ।

अथर्वशीर्षभाष्यं वै कुर्वे वेदान्तबृंहितम् ॥ १ ॥

अथाथर्वणो ब्रह्मणां ब्रह्मणश्च स्वस्वोपाधिविरहात्मैक्यज्ञानप्राप्त्यर्थं गणेशाथर्वशीर्षमवदत् । सर्ववेदोक्तकर्म्मोपासनेज्ञाननिष्ठनिर्विघ्नसिद्धिबुद्धिप्रकाशकतत्तत्फलवेदान्तवेद्यैक्ययोगप्रदतत्त्वमस्यात्मकदेहत्वात् । तत्त्वमसिप्रतिपाद्यब्रह्मबाह्यान्तरकर्मज्ञानप्राप्त्यर्थोपास्योपासकत्वाभावाच्च । ननु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थानुभवयुक्ता योगिनो भवन्ति, किं गणेशोपासनेन । सावयवब्रह्मैकत्वाभावात् इति चेन्न । महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मसदाभेदात्मकत्वादध्यारोपापवादसिद्ध्यर्थं गणेशोपासनं मुख्यं, बाह्यान्तरानात्मभावनाशकत्वाच्च । ननु ब्रह्मैक्यभावचिन्तनादध्यारोपापवादसिद्धिर्भविष्यति अभेदभावेनायाभेदनाशकत्वादिति चेन्न । ब्रह्मण ऐक्यभावचिन्तनाभावात् “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै० उ० अ० २ अ० ४ कं० २८] इति श्रुतेः गणेशचिन्तनस्य सम्भवाच्च । “ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते” इति श्रुतिसार्थकत्वात् । अस्यायमर्थः । ब्रह्मणामङ्गप्राणादिप्रणवपर्यन्तानां शिवविष्णवादिदेवात्मकानां च पतिर्गणेशः । सोपाधित्वेन नानात्मकत्वात्सदासमानत्वाभावाद्ब्रह्मणामिति बहुवचनम् । अन्यच्च । ब्रह्मणो निरुपाधिसर्वकारणात्मनः पतिः । अनपवादनिर्विकल्पनात्मकत्वात् । एकवचनं जीवात्मपरमात्मनोरैक्यभावात् । तयोः पतिस्त-

* अत्र मूले चतुर्ध्वपादर्शपुस्तकेषु ‘स्वस्वोपाधिविहारात्मैक्यं’ इति वर्तते तदसङ्गतमिव प्रतिभाति । “उपाधिना क्रियते भेदरूपः” इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणां जीवानां ब्रह्मणश्च उपाधिक्रतित एव भेदः वस्तुतस्तु भेद एव । अतः जीव-ब्रह्मणोः स्वस्वोपाधिभूतयोः विद्याविद्ययोः विरहेण भागत्यागलक्षणया पृथक्करणेन यदात्मैक्यज्ञानं तस्य प्राप्त्यर्थमथर्वणो गणेशाथर्वशीर्षमवददित्येव सार्थायः । स्वस्वोपाधिविहारेणात्मैक्यज्ञानप्राप्तेरसम्भवात् तत्र प्रमाणाभावाच्चेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

१ ख० पुस्तके ‘कर्म्मोपासननिष्ठं’ इति पाठः ।	४ क० ख० पुस्तकयोः ‘वनाशकत्वाच्चेन्न’ इति पाठः ।
२ ख० पुस्तके वेद्यैकं इति पाठः ।	५ ख० पुस्तके ‘भेदात्मकत्वात्’ इति पाठः ।
३ ख० पुस्तके ‘सदात्मकत्वात्’ इति पाठः ।	६ ख० पुस्तके ‘ैक्यभावात्’ इति पाठः ।

स्वमस्यात्मकत्वात् । ननु ब्रह्मणः चिन्तनं सम्भवति, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः” [बृ० ४-४-५] इति श्रुतेरिति चेत् । सत्यम् । तथापि चित्त-
वृत्तिनिरोधभावना मुदुर्लभा । सातत्येन ध्यातृ-ध्यान-ध्येयाभावात् चित्तस्य च-
ञ्चलत्वात्तत्स्थैर्याभावाच्च । वस्तुतस्तु गणेशचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । तत्त्व-
मस्यात्मकत्वात्सुलभार्थतदथर्वशीर्षितात्पर्यात् । ननु नानाकामप्रदं गणे-
शचिन्तनं, सिद्धिप्रदत्वादिति चेन्न । ब्रह्मभौवसिद्धिप्रदत्वात् । “कर्मणैव
हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” इति “सिद्धानां कपिलो मुनिः”
इति । भविष्ये व्यासेन शुकस्योपदेशः कृतः “प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्”
इत्यादिनानास्मृतिभ्यः । ननु शिवचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । “ब्रह्माधिपति-
र्ब्रह्मणोऽधिपतिः” इति श्रुतेरिति चेन्न । ईशानस्य विशेष्यत्वात् ब्रह्माधिपत्या-
दिपदात्तद्विशेषणत्वात् । ननु सर्वश्रेष्ठेशानं ब्रह्माधिपत्यादिपदानां विशेषण-
त्वमेवेति चेन्न । ब्रह्मणः परश्रेष्ठाभावात् सर्वश्रुति-स्मृतिविरोधापत्तेश्च ।
“ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा” इत्यस्यायमर्थः । तामसस्योङ्कारा-
त्मकस्य विश्वेश्वरादिद्वादशशिवावताराणामेकादशरुद्राणां कालभैरवादिशिवा-
वताराणां च स्तवनं ब्रह्मात्मकतया कृतम्, अंशांशिनोरैक्यप्रतिपादन-
त्वात् । तेषां शिवावतारब्रह्मणामधिपतिरीशानः, तत्तद्रूपधारकत्वात् । अन्यच्च ।
सर्वावतारसत्तायाः पतिरीशानो ब्रह्मणोऽधिपतिः । सत्तासदैकजातिमत्त्वादेकव-
चनम् । अन्यच्च । ब्रह्मा नानावतारसत्तास्रष्टेशानः, विशेष्योऽत्मकत्वात् । ननु गणे-
शोऽपि तादृश एव, विशेष्यात्मकत्वादिति चेन्न । ब्रह्मणस्पतिविशेष्य-
त्वाद्गणपत्यादिपदविशेषणत्वाद्भैक्यभावप्रदब्रह्मणस्पत्याख्याया मुख्यत्वाच्च ।
ननु ब्रह्मणस्पतेरपि ब्रह्मोपासना मुख्या, पतिभावनाशकत्वात् महावाक्यस्य
ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । “प्रज्ञानं ब्रह्मेति, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, सर्वं
स्वस्त्विदं ब्रह्मेति, अहं ब्रह्मास्मीति, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति, अयमात्मा ब्रह्म”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्चेति चेन्न । स्वस्वोपाधियुक्तब्रह्मणां सर्वकारणब्रह्मणश्चोपदेशार्थं
पतिपदं, तदाराधनोपाधिकारणभावनाशकत्वात् । पतिपदं न वास्तवम् । उपा-
धिहीनब्रह्मणां कारणहीनब्रह्मणश्च पतित्वाभावः, तदैक्यत्वात् । “पतित्वं कथना-

* अत्र सर्वेष्वर्षादृशपुस्तकेषु ब्रह्मभूतसिद्धिः इति प्रामादिक मित्प्रतिभाति । ‘ब्रह्मभूयसिद्धि’
रथवा ‘ब्रह्मभावसिद्धिः’ इत्येव सुवचम् ।?

१ ख० पुस्तके ‘त्वात् वाक्यव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चे-
षु सुलभार्थः’ इत्यधिकम् ।

२ क० ख० ‘विशेष्येशानत्वात्’ इति पाठः ।

३ ख० ग० पुस्तकयोः ०नो ब्रह्मा० पाठः ।

४ ख० ‘विशेषाः’ इति पाठः ।

त्मकम्” इति स्मृतेः । ननु बाह्याज्ञाननाशको गणेशः । अवयवयुक्तत्वादिति चेन्न । आन्तराज्ञाननाशको ऽपि, बुद्धिपतित्वात् । “अणोरणीयान्महतो महीयाना-
त्मा गुहायां निहितो ऽस्य जन्तोः” इति “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं
गुहायाम्” [तै० व० २ अ० १] इत्यादिश्रुतिभ्यः, “यो बुद्धेः परतस्तु स” इति,
“आत्मा बुद्धेः परो मतः” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । ननु शिव-विष्णु-सूर्य-शक्तिचिन्त-
नं ब्रह्मभावप्रदं, तत्तदथर्वशीर्षे तत्तद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् इति चेन्न । अव्याकृतप्र-
णवानन्दाद्युपासनवदारण्यकोक्तब्रह्मप्रतिपादकत्वात् गणेशाथर्वशीर्षे तत्त्वमस्या-
त्मकमहावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मेक्यात्, महावाक्यात्परं वेदान्ते ब्रह्मप्रतिपादना-
भावाच्च । न चैवं—गजवदनाद्यवयवयुक्तगणेशस्य भिन्नतावच्छेदकावच्छेद्यतया
ब्रह्मणि महावाक्यप्रतिपाद्य ऐक्याभावादतिव्याप्तिः । सदा कार्यकारणैक्यब्रह्मणः
सावयव-गणेशो ऽवच्छेदकावच्छेद्यहीनत्वादव्याप्तिश्च—इति वाच्यम् । त्वं तदसिप
दस्वस्वोपाधिविहारसामर्थ्यप्रद-संपूर्णतत्त्वमस्यात्मकदेहभृद्गणेशोपासनप्रयोज-
नत्वात्, अनन्तकल्पविहाराशाश्वतसन्तोषस्वस्वोपाधिनाशकगणेशोपासनप्रयो-
जनत्वात्, उपास्योपासकोपासनायामहदज्ञाननाशकत्वात्, ब्रह्मण्युपास्यत्वाभावा-
त्, सामान्यानुमानतया गणेश-ब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादकत्वाच्च । न चैवं—^१ब्रह्मोपासनं
वेदान्तविरुद्धम् ब्रह्मभूतस्य उपास्योपासकत्वाभावात् । “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते” इति श्रुतेः—इति वाच्यम् । गणेशोपासनाया अज्ञाननाशं कृत्वा
सतो योगिनः लोकसंग्रहार्थं गणेशत्वात्, देहरक्षणार्थं भोजनाच्छादनवत्कायिक-
वाचिक-मानसिक-सांसर्गिकगणेशधर्मत्वाच्चेति दिक् । अथ प्रकृतमनुसरामः ।

ॐ नमस्ते गणपतये ।

अथर्वणः स्वानुभवज्ञानं जगदुद्धारार्थमवदत् । मूलभक्त्योपासन-ज्ञानयोगप्रा-
प्तिकारकत्वात् । ॐ इति मङ्गलाचरणार्थम्^१ । ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्ट-
सम्प्रदायप्रवर्तकत्वात् । वेदाद्यो ॐङ्कारः सर्वमङ्गलमयो, वेदोक्तनानाकर्मोपा-

* अत्र सर्वेष्ववदत्स्मृतकेषु ओङ्कारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वमुक्तं तत्र युक्तमिति प्रतीतिरिति । यथापि
मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यनि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते ” इत्यादि वचनैः निष्पत्यहपरिसमाप्तये
ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकत्वं स्पष्टम् तथापि मङ्गलाचरणस्य विधिविधातनिवार-
णार्थमेवानुष्ठेयत्वाद् अपौरुषेयेषु स्वत एव मङ्गलरूपेषु वेदेषु विधिविधातशङ्काया असम्भवात् अत्र
ओङ्कारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वं न युक्तम् । पौरुषेयेष्वेव प्रत्युद्देशका । अतस्तत्रैव मङ्गलाचरणस्य शिष्टस-
म्प्रदायः । न हि केषुचिद्वैदिकग्रन्थेषु मङ्गलाचरण मनुष्ठितं दृष्टम् । किञ्च । सर्वकर्मसु आदौ

१ ग० घ० पुस्तकयोः ‘सायमा’ इति पा० ।

३ ग० घ० पुस्तकयोः इति पाठः ।

२ ग० घ० पुस्त० इति । उपासनं.

का भावात्.

सनज्ञानयोगफलप्राप्तिकारकत्वाच्च । “ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः ” इति श्रुतेः । स्वर इत्योङ्कारारूपा छान्दोग्ये[†] । “ तस्यादिस्मरणावश्यकत्वात् ” इति । न चैवं सर्वश्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासप्रोक्तं सर्वारम्भेष्वदादौ गणेशपूजनं निरर्थकम् अत्रोङ्कारस्मरणा दिति वाच्यम् । सगुणगणेशस्योङ्कारमयत्वात् । तदेव कथ्यते मौद्गले । गणेशस्यादिपूजनं चतुर्विधम्, चतुर्भूतिधारकत्वात् । तत्र ब्रह्म-णश्चतुर्भ्यो मुखेभ्यः पुराणं निःसृतं अष्टलक्षणपरिमितम् । ततो द्वापरान्ते व्यासेना-ष्टादशपुराणान्युपपुराणानि च कृतानि । कलिमन्दमतिजनबोधप्रवेशार्थम् । तत्र अष्टादशपुराणेष्वर्चां ब्राह्मं निर्गुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, बुद्धि-परात्मप्रति-पादकत्वात् । अन्त्यं ब्रह्माण्डारूपं सगुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, प्रणवप्रतिपाद-कत्वात् । तद्वदुपपुराणेष्वर्चां गणेशम् सगुणनिर्गुणैक्यभावयुक्तं, गजवदना-द्यवयवभूतिधरमाहात्म्ययुक्तत्वात् । अन्त्यं मौद्गलं योगमयं गणेशमाहात्म्य-युक्तम्, सर्वपुराणोपनिषद्ब्रह्मैक्यभावप्रदत्वात् । पुराणोपपुराणेषु मध्यस्थषोडश पुराणानि शिव-विष्ण्वादिगणेशांशमाहात्म्ययुक्तानि । मध्ये नानांशविहारप्रति-पादकत्वात् । तत्र सर्ववेदाद्युक्तसंष्ट्र्यारम्भे गणेशस्मरणं चतुर्विधम् । आद्य-न्तपुराणोपपुराणेषु गणेशमाहात्म्यप्रकाशकत्वात् । तत्र केचिदादौ बुद्धिस्थगणे-शस्मरणं कृत्वा सत्कर्माणि कुर्वन्ति । तद्वत्प्रणवस्मरणं केचित्, केचिन्भूतिधरस्म-रणं, केचिद्योगमयस्मरणं च । तत्तत्सिद्धिप्रदत्वात् । तत्र कथ्यते ।

“ अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः ।

चतुर्भिर्गीयते विष्णुर्द्वाभ्यां शक्तिश्च विघ्नपः ॥ ”

इति स्मृतेः । ननु उपपुराणेषु महावाक्यप्रतिपाद्यगणेशवर्णनमयुक्तम् । उप-वेदवत्कनिष्ठसंज्ञामयत्वादिति चेन्न । तत्रोपपदस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादकत्वात् । इन्द्रो-

निर्विघ्नतासिद्धयर्थं स्मरणीयस्य गणेशस्याप्यथर्वशीर्षारम्भे प्रत्यूहनिवारणार्थं मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वे तस्यापि निर्विघ्नतासिद्धयर्थमन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था केन वार्यते । तस्मात्सुष्टूक्तमत्र ओङ्कार-स्य मङ्गलार्थत्वं नेति । अथ तस्य कोऽर्थ इति चेत् शृणु ।

“ ओमित्येतद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः “ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रम्हणस्त्रिविधः स्मृत ” इति स्मृ-तेश्च भगवता भाष्यकृता ओमित्येदं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसा-दति “ प्रियनामग्रहण इव लोकः ” इत्युक्तत्वात् “ तस्य वाचकः प्रणवः ” इति श्रुतेश्च ओङ्कारस्य ब्रम्ह-णः वाचकत्वं सिद्धमतो ओङ्कारशब्दवाच्यं ब्रम्हैव गणेश इति वक्तुं प्रथममोङ्कारस्यापदेश इत्येव व्याख्यानं युक्तम् । नचैवं सति ओङ्कारस्य आरम्भार्थकत्वं कृतो न स्वीक्रियते? इति वाच्यम् । “ अनन्ता वै वेदा ” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अनाद्यनन्तस्य वेदस्यारम्भादिकल्पनाया असम्भवादित्यलं पञ्चवितेन ।

† छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयखण्डे “ स्वर इतीममाचक्षते ” इत्यादौ द्रष्टव्यमेतत् ।

पेन्द्रनिदर्शनत्वादुपदेशप्रकरणादौ कनिष्ठान्तश्चेष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । पूर्वमी-
मांसोत्तरमीमांसावदरण्यवद्वहणत्वाच्च । तथाच गणेशगीतायाम् ।

“ अष्टादशपुराणोक्तममृतं प्राशितं मया ।

ततोऽतिरसवत्पातुमिच्छाम्यमृतमुत्तमम् ॥ ”

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

देवादिगणानां महत्तत्त्वादितत्त्वगणानां निर्गुण-सगुणब्रह्मगणानां च पति-
र्गणपतिः । सर्वादिपूज्यसर्वपूज्यत्वात् । गण-समूहे इति धात्वर्थात् । नचैवं-अशुभ-
कर्मरम्भे गणेशपूजनं न दृष्टम् । प्राणप्रयाणसमय-पितृयज्ञादावप्रसिद्धत्वात्-इति
वाच्यम् । गणास्थगणेशपादस्य पितृमुक्तिप्रदत्वात् । वेदोक्तसत्कर्मरम्भे पितृय-
ज्ञसिद्धिप्रदत्वात् वेदोक्तपितृयज्ञारम्भे गणेशपूजननिषेधाभावात् तद्वत्प्राणप्रयाण-
समये कथितत्वाच्च । “ ज्येष्ठराजम् ” इति श्रुतेः पितृणामपि ज्येष्ठत्वात् । तथा च
गणेशे त्रिपुरवधकाले शिववाक्यम् ।

“ शैवैस्त्वदीयैरुत वैष्णवैश्च शाक्तैश्च सौरैरपि सर्वकार्ये ।

शुभाशुभे लौकिकवैदिके च त्वमर्चनीयः प्रथमं प्रयत्नात् ॥”

इति । गणेशगीतायाम् ।

“ यः स्मृत्वा त्यजति प्राणमन्ते मां श्रद्धयान्वितः ।

स यात्यपुनरावृत्तिं प्रसादान्मम भूभुज ”

“ ॐ गणेशो वै ब्रह्म, तद्विद्याद्यदिदं किञ्च, सर्वं भूतं भव्यं जायमानं च
तत्सर्वमित्याचक्षते । अस्मान्नातः परं किञ्चित्, यो वेद स वेद ब्रह्म, ब्रह्मैवाप्नोति
तत्सर्वमित्याचक्षते ” ब्रह्म-विष्ण्वादिविष्णुगणानामीशभूतमित्याह “ तद्गणेश ” इति
तत्परमित्याह “ यमेतेनाप्नुवन्ति ” इति गणेशतापिनिश्रुतेः । मौद्गले ।

“ गणशब्दः समूहस्य वाचकः परिकीर्तितः ।

समूहा योगरूपाश्च बाह्यान्तरैक्यभावतः ॥

अन्नानां सकलानां वै समूहेऽन्नमयं परम् ।

कथितं ब्रह्म वेदे तदेवं नानागणाः स्मृताः ॥

तेषां स्वामी गणेशानस्तं ज्ञात्वा योगिनः पुरा ।

शान्तिं प्राप्ता विशेषेण योगशान्तिमयं परम् ॥ ” इति ।

अन्यच्च । “ कथितं सामवेदे यच्छृणु वेदरहस्यकम् ।

येन त्वं शान्तिसंयुक्तो भविष्यसि न संशयः ॥

मनोवाणीमयं सर्वं दृश्यादृश्यस्वरूपकम् ।

गकारात्मकमेवं तत्तत्र ब्रह्म गकारकः ॥
 मनोवाणीविहीनं च संयोगायोगसंस्थितम् ।
 णकारात्मकरूपं तण्णकारस्तत्र संस्थितः ॥
 विविधानि गकाराच्च प्रसूतानि महामते ।
 ब्रह्माणि तानि कथ्यन्ते तत्त्वरूपाणि योगिभिः ॥
 णकाराच्च प्रसूतानि ब्रह्माणि तानि योगिभिः ।
 निरोधात्मकरूपाणि कथितानि समन्ततः ॥
 गकारश्च णकारश्च नाम्नि गणपतेः स्थितौ ।
 तदा जानीहि भो योगिन् ब्रह्माकारौ श्रुतेर्युक्तात् ॥
 तयोः स्वामी गणेशश्च योगरूपेण संस्थितः ।
 तं भजस्व विधानेन शान्तिमार्गेण पुत्रक ॥ ”

ते तुभ्यम् नमः । तत्त्वमस्यात्मकब्रह्मनमस्कारसमत्वात् ब्रह्मनमस्कारासम्भ-
 वाच्चेति नाममन्त्रोऽयमादौ वर्णितः । सर्वजनोद्धारमुलभत्वात् ॥

ननु गणेशनमनेन जनस्य कुतकृत्यता कथं ? सावयवत्वात् । तदर्थं महावा-
 क्यप्रतिपाद्यतामाह—

त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ।

त्वमिति । त्वमेवेति नान्यः निश्चयार्थत्वादेवकारः । प्रत्यक्षमिति । ब्रह्म
 दृष्टिगोचरम् । नर-गजभेदाकृतिमयत्वाच्चेन महान् हर्षः साक्षाद्ब्रह्मदर्शनाभावात्
 । तत्त्वमसीति । जगत्कारणं तत्पदसंज्ञम् निर्विकल्पकत्वात् । “ सन्मूल-
 मन्विच्छ सन्मूलाःसौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः [छां० उ०
 प्र० ६ । ६] ” इति श्रुतेः । “ भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र
 नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ” [छां० प्र०
 ७ खं० २४] इति । “ ? ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-
 त्तरेणेति । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्वः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा
 अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ” [बृ० ६-५-१३]
 इति श्रुतिभ्यः । “ सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म । ” सत्यमविनाशि
 नाम-देश-काल-वस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति तदविनाशि-
 सत्यमित्युच्यते । ज्ञानमित्युत्पत्तिविनाशरहितम् । चैतन्यं ज्ञावमित्यभि-
 धीयते । अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्येषु
 तन्तुरिवाव्यक्तादिष्वष्टिप्रपञ्चेषु सर्वव्यापकं चैतन्यं अनन्तमित्युच्यते । आ-

नन्दो नाम सुखचैतन्यस्वरूपाऽपरिमितानन्दसमुद्रे अविशिष्टसुखरूपश्च आमन्द
इत्युच्यते । एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य स्वरूपलक्षणं देश-काल-वस्तु-निमित्तेष्वव्य-
भिचारि स तत्पदार्थः “ परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते ” इति सारोपनिषच्छ्रुतेः
जगन्मयं त्वंपदसंज्ञं नानाभेदप्रकाशकत्वात् । “ ॐमित्येतदक्षरमुद्गी-
थमुपासीत । ॐमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं एषां भूतानां पृ-
थिवी रसः पृथिव्या आपोरसः अपामोषधयो रसः ओषधीनां पुरुषो रसः
पुरुषस्य वाक् रसः वाच ऋक् ऋचः साम रसः तस्योद्गीथोरसः सस एष
रसानां रसतमः परमः पराध्वर्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ३ । कतमा कतमा ऋक् कतमत्
कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ४ । वागेव ऋक् । प्राणः
साम । ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं ओमिति । यद्वाक् च प्राणश्चर्क
च साम च तदेतन्मिथुनमोमित्येदस्मिन्नक्षरं सः स्रज्यते । यदा वै मिथुनौ
समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । ६ । [छा० प्र० ३ खं० १]
यथा लोके मिथुनौ यदा समागच्छतस्तदापयतः कामं तथा तदुपासकस्तद्धर्मो भ-
वति । आपयिता हवै कामानां तं यथायथोपासते तदेव भवतीति । “ त्रयं वा इदं ना-
मरूपं कर्म ” बृ० अ० ३ ब्रा० ६ कं० १] “ तदेतदमृतं सत्येन छन्नं प्राणो वा
अमृतं नाम रूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः [बृ० अ० ३ ब्रा० ६ कं० ३] ।
य यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् स यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एव
आत्मानो व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषा-
मेष सत्यम् ” [बृ० अ० ४ ब्रा० १ कं० २०] । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्य-
द्विजानाति तदल्पमिति ” । मनआदिश्च प्राणादिश्च सत्त्वादिश्च इच्छादिश्च
पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इत्येषां पञ्चानां वर्गाणां धर्माभूतात्मज्ञानादृते न
विनश्यत्यात्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तच्छिङ्गशरीरं
हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते । तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञातृ-
ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभावज्ञाता स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनः स्वयं
ज्योतिः स साक्षीत्युच्यते । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टत-
योपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते । कूट-
स्थाद्युपहितभेदानां स्वरूपलभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूत-
त्वेन यदा प्रकाशत आत्मा तदाऽन्तर्यामीत्युच्यते । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सुवर्णघ-
नवद्विज्ञानघनश्चिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदाऽवभासते तदा त्वंपदार्थः प्रत्य-

* ‘सर्वे एव आत्मानो’ इत्येतत्कलिकातामुश्रित बृहदारण्यकपुस्तके नास्ति ।

गात्मेत्युच्यते” इति श्रुतिभ्यः । त्वंपद-तत्पदयोरभेदेऽसिपदम् सोपाधि-निरुपाधिहीनसदात्मत्वात् । “भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्वै मनसा ध्यायति स तद्वाचा वदति । स य एषोऽणिमा ऐतदात्म मिदं २ सर्वं तत्सत्यं २ स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां० उ० प्र० ६ स्कं० ८] इति क्रमेण नवधोपदेशस्तत्त्वमस्यात्मकमहावाक्यस्य ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च लिख्यत इति । त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण आकाशवत्सूक्ष्म एव केवलसत्तामात्रोऽसिपदार्थः स्वयंज्योतिरात्मेत्युच्यते । “त्वंपदार्थतत्पदार्थसाम्यं आत्मेत्युच्यते” इत्यादि श्रुतिभ्यः ।

अधुना तत्त्वमस्यात्मकगणेशस्वरूपं वर्ण्यते । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति मूलवाक्यप्रतिपादनार्थत्वात् । त्वंपदार्थो नरात्मकस्तत्पदार्थो गजात्मकश्च तयोरभेदेऽसिपदार्थो गणेशाकृतिमयः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रत्यक्षवाक्यप्रामाण्यात् । तद्यथा । नरः प्रणवात्मकः । सोपाधिब्रह्मात्मकत्वात् । स एव त्वंपदार्थः । प्रणवपरसोपाध्यभावात् । “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं सर्वं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव” इति श्रुतेः । “सोपाधिकः स्यात्सर्वत्र” इति स्मृतेः । “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः” इति श्रुतेः । आप उपलक्षितानि पञ्चभूतानि ग्राह्याणि । वेदभाष्ये शङ्कराचार्यवचनात् । “नराज्जातानि तत्त्वानि” इति स्मृतेः । प्रणवात्तत्त्वोत्पत्तिः । सर्वशास्त्रसम्मतत्वात् । नारायणोपनिषदि नारायणनामार्थप्रतिपादने नराज्जाता नाराः ता एवाऽयनं यस्येति नारायणः । प्रणवमयत्वात् । प्रणवोपासकसंन्यासिनां नारायणसंज्ञात्मकत्वात् । “दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्” इति स्मृतेः । गाणेशे “यस्मादोङ्कारसम्भूतिर्यतो वेदा यतो जगत्” इति स्मृतेः त्वंपदार्थो नरात्मकः । तदैक्यसत्तामयत्वात् । अथ गजशब्दार्थः कथ्यते । तत्पदैक्यसत्ताप्रतिपादनार्थत्वात् । समाधिना योगिनो यत्र गच्छन्तीति गः । यस्माद्विम्बप्रतिबिम्बवत्तया प्रणवात्मकं जगज्जायत इति जः । गश्चासौ जश्च गजः । विश्वकारणत्वात् । “जन्माद्यस्य यतः” [अ० १ पा० १ सू० २] इति व्याससूत्रात् “यस्मादोङ्कारसम्भूतिर्यतो वेदो यतो जगत्” इति गाणेशात् । न चैवं-विपरीतो गजपदार्थ आदौ लयः पश्चात्सृष्टिः गकारजकारमयत्वात्-इति वाच्यम् । आदावेव समाधिना योगिनो यत्र गच्छन्तीति फलं दर्शयित्वा स्वानुकूलं शिष्यं कृत्वा पश्चात्तत्स्वरूपदर्शनार्थं तस्मात्सृष्टिरुक्ता । शिष्यबोधार्थत्वात् । नचैवं-अन्नं ब्रह्म, गजशब्दाख्यं

“अक्षं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्भ्येव स्वस्विमानि भूतानि जायन्ते”
[तै० उ० अ० ३ अ० २ कं० ३६] इति श्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणामपि सर्व-
भूतोत्पत्तिलयकारकत्वाद्-इति वाच्यम् । प्राणब्रह्मणि अक्षस्योत्पत्तिलय-
दर्शनात् । तद्वन्नानारण्यकप्रतिपादितब्रह्मणामप्युत्पत्तिलयकथनान्महावाक्यप्र-
तिपाद्यब्रह्मजगत्कारणनिर्गुणैकसम्भवंत्वात्, तस्मात्परकारणभावाच्च । तदेव
गणेशतापिन्याम् । “अप्राप्यं चाप्राप्यं च, अज्ञेयं चाज्ञेयं च, विकल्पास-
हिष्णु तत्सशक्तिकं गजवक्त्रं गजाकारं जगदेवावरुन्धे” इति श्रुतेः ।
अस्यायमर्थः । अप्राप्यं चाप्राप्यं मनोगतिगूढं यद्यत्प्राप्यते तत्तन्मनोगतिपुक्त-
त्वात् । अत्र वीप्सा हि आग्रहप्रदर्शिनी । कदापि प्राप्यत्वाभावात् । अज्ञेयं चाज्ञेयं
च वाण्या च वक्तुमशक्यं वाण्याऽकथितम्, मनोऽध्ययेत्वात् । पूर्ववद्वीप्सा ज्ञात-
व्येति । विकल्पासहिष्णु विकल्पगूढम्, निर्गुणत्वात् । तत्सशक्तिकं, निरुपाधि-
मायायुक्तत्वात् । “त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकात्” इति श्रुतेस्त-
त्पदार्थसशक्तिकात्मकत्वसम्भवात् । गजवक्त्रं तत्पदार्थमयगणेशवक्त्रमात्रत्वा-
द्गज इव वक्त्रमिति व्युत्पत्तिसम्भवाच्च । गजाकारं जगत् ओङ्कारात्मकं जग-
त्सोपाधि ब्रह्म, जगन्मयत्वात् । तदेव गणेशतापिन्याम् । “ततश्चोमिति ध्वनि-
रभूत्तस वै गजाकार अनिर्वचनीया सैव माया जगद्बीजमित्याह । सैव प्रकृति-
रिति गणेश इति प्रधानमिति च माया शबलमिति च” इति श्रुतेः । गजाकारो-
ङ्कारप्रतिपादनात्तदेव जगन्मयत्वाद्विम्बप्रतिबिम्बवद्गजशब्दारुण्यब्रह्मणो गजा-
कारोङ्कारोत्पत्तिदर्शनाद्गजस्याकार इवाकारो यस्येति व्युत्पत्तिसम्भवात्साक्षा-
द्गजमयाभावात् गजाकारश्रुतिप्रतिपादनाच्च । एवावरुन्धे गजाकारं जगच्चदु-
त्पन्नमादौ यदाधारं मध्येऽन्ते यन्मयमित्यर्थः, अवरोधनार्थसम्भवात् । इति
गजशब्दारुण्यतत्पदार्थैक्यप्रतिपादनम्, श्रुतिप्रमाणत्वात् । नर-गजयोरभेदे-
ऽसिपदात्मको गणेशदेहः सम्पूर्णस्तत्त्वमस्यात्मकः, प्रत्यक्षमधुनापि सावयव-
त्वात् । सोपाधिर्नरस्त्वंपदार्थात्मको गणेशदेहः, पादादिकण्ठपर्यन्तं नराकृति-
मयगणेशदेहत्वात् । सोपाधिनिःकृष्टत्वादधमाङ्गमित्यर्थः । निरुपाधिर्गजस्तत्पदा-
र्थात्मको गणेशदेहः, कण्ठादिमस्तकपर्यन्तगजाकृतिमयगणेशदेहत्वात् । निरु-
पाधिसर्वोत्कृष्टत्वादुत्तमाङ्गमित्यर्थः । तयोर्योगेऽसिपदार्थमयो गणेशदेहः, सम्पूर्ण-
पादादिमस्तकपर्यन्तप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मगणेशयोरभेदः कृतः तत्रातिव्या-
प्त्यव्याप्तिदोषासम्भवः, सामान्यानुमानसम्भवात् । तद्वत्सर्वदोषनिराकरणसाम-
र्थ्यादत्र ग्रन्थे सर्वत्रैव दोषासम्भवात् । अत्र सिद्धि-बुद्धियुक्तोऽपि प्रतिपादितः
पञ्चचित्तवृत्तिमयी बुद्धिस्तद्धर्षविषादादिमोहप्रदा सिद्धिः, “योगश्चित्तवृत्तिनिरो-
धः” [पा० १ सू० २] इति प्रातञ्जलसूत्रात् ।

एवं सम्पूर्णस्वमस्यात्मकं गणेशं प्रतिपाद्य भुवना त्वंपद-तत्पदासि-
पदभिन्नभावशोधनार्थं ग्रन्थारम्भः क्रियते । तत्र त्वंपदशोधनार्थमाह—

त्वमेव केवलं कर्तासि ।

त्वमिति । त्वमेव तत्त्वमसिमयः सन् त्वंपदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः,
प्रणवांशमयत्वात् । केवलं कर्तासि । केवलं यथातथाऽव्यक्तादिस्थूलदेहपर्यन्तं
जगन्निर्माणकारकः, ओङ्कारात्तत्त्वोत्पत्तिदर्शनात् । तथापि तद्भावग्रन्थो विम्ब-
प्रतिबिम्बवदोङ्कारमयः, केवलपदग्रहणात् । तद्वत्—

त्वमेव केवलं धर्तासि ।

जगत्पालकोऽसि, नाम-रूप-कर्मभेदतया स्वस्वकर्मानुसाराकृतिभोगप्रदत्वात्
। तद्वत्—

त्वमेव केवलं हर्तासि ।

मातृसल्लयप्रवर्तकत्वात् ।

एवं त्वंपदार्थं केवलमिति पदेन तदुपाधिहीनतया शोधयित्वा तत्पदार्थशो-
धनार्थमाह—

त्वमेव सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मासि ।

सन् तत्पदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः, सर्वोपाधिबर्जितांशमयत्वात् । सर्वं
स्वत्विदं ब्रह्मासीति । सर्वमिदमोङ्कारमयं जगत् खलु नानोपाधिसंशयहीनम् ।
त्वमिति त्वमेव तत्त्वमसिमयः, सदैव ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मासि
तत्पदार्थमयत्वात् । “सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म । तज्जलानीति शान्त उपासीत” इति
श्रुतेः । अत्र शान्त उपासीतेति सर्वोपाधिभावमनाहत्य ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादन-
त्वात् । तत्पदार्थप्रतिपादकमिदं महाकाव्यं, तज्जलानिति सर्वकारणप्रतिपाद-
कत्वात् । एवं तत्पदार्थं ब्रह्मासीति वचनसामर्थ्याच्छोधयित्वाऽसिपदशोधना-
र्थमाह—

त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ।

त्वमिति । साक्षादात्मासि नित्यमिति कार्यकारणैक्यभावत्वादात्मनः सातत्य-
गमनं नित्यम्, सर्वाभेदमयत्वात् । त्वंपदार्थात्मा, तदभिन्नत्वात् । तत्पदार्थात्मा,
तदभिन्नत्वात् । एवं यद्यन्मनोवाणीमयं तद्दीनं च तत्र तत्तदभिन्नतया तदात्मा

सदापि सत्तदुपाधिभावहीनत्वाभिस्पष्टमिति पदं न कार्यं न कारणम्, आत्मनि सर्वाख्यभावत्वात् ॥ इति अधिदैवतप्रतिपादकः प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं त्वंपदार्थं सत्यदार्थमस्तिपदार्थं च शोधयित्वा तत्तत्पदार्थमयं गणेशं प्रतिपाद्य एतत्प्रमाणार्थं स्वप्रतिज्ञां प्रदर्शयन्नाह ।

ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥

ऋतमिति । ऋतमवृतात्मकामुरभावाभिमानशून्यं, यथार्थगणेशभक्त्यभिमानहीनभाषणत्वात् यथावेदानुभवप्रतिपादनत्वाच्च । वच्मीति कथयामीति । सत्यमिति । सदा देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु यदविनाशि तत्सत्यम् सर्वबाधहीनत्वात् । शिव-विष्णवादिनानाब्रह्मप्रतिपादनात्मकदेहेषु गणेशदेहः सम्पूर्णब्रह्मेक्यभावमयः, महावाक्यमयनर-गजाभेदाकृतिधारकत्वात् । इदं सत्यमविनाशीति वच्मि कथयामि ॥ इति स्वप्रतिज्ञात्मकः द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं स्वप्रतिज्ञां सत्यभाषणात्मिकां प्रदर्श्य ऋत-सत्यभाषिणं गणेशो रक्षति सदा, यथार्थस्वभक्तिलुब्धत्वात् तदधीनो भवति । तदेव प्रकटयन्नाह ।

अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् ।

अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।

अव पंश्चात्ताव । अव पुरस्ताव । अवोत्तरात्ताव ।

अव दक्षिणात्ताव । अव चोर्ध्वात्ताव । अवाधरात्ताव ।

सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥ ३ ॥

अवेति । त्वं साक्षात्प्रत्यक्षं तत्त्वमस्यात्मकः, अतो मामव । ऋत-सत्यभाषिणं धर्मार्थ-काम-मोक्ष-ब्रह्मभावार्थिनं मां नानाविघ्नसमुदायाद्भक्षेति स्वप्रतिज्ञापालको भव, भक्ताधीनत्वात् । अवेति । अत्र अव त्वं माम् अव वक्तारम् इत्यादिपदेषु सन्धिरार्थः । एवं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । वेदेच्छायाः प्रमाणत्वात् । वक्तारं मां त्वद्रूपप्रतिपादकं सदानुष्ठानफलवक्तारं च यथार्थप्रदो भव, मदीयकृतफलश्रुतिभोगप्रदत्वात् । श्रोतारं मां मत्कृताथर्वशीर्षादित्वस्तुतियथार्थपाठकनानाजनपरीक्षार्थं तच्छ्रवणकर्तारमव, यथार्थश्रोतृप्रियत्वात् । दातारं अथर्वशीर्षादित्वदुपासनदातारं मामव, यथाऽथर्वशीर्षपरम्परासम्प्रदायप्रवर्तकप्रियत्वात् । धातारं त्वत्प्रियकर्मापासन-ज्ञानयोगसाधनस्रष्टारं मामव, यथार्थसाधनप्रियत्वात् । अनूचानं त्वत्प्रियान्यर्षिप्रोक्त-

१ स० पुस्तके 'पश्चात्' मूले पाठान्तरम् दृश्यते परं नैतत्साधु ।

२ सर्वेष्वार्चपुस्तकेषु '०भूतार्थिनं' इतिवर्तते तत्प्रायादिकमेवेति प्रातिभाति ।

मार्गप्रज्ञं कदाचित् भ्रान्ततया संशययुक्तं-तत्संशयनाशकारकं मामव, स्वभ-
क्तभ्रान्तिनाशकप्रियत्वात् । क्षिप्यम्, मदबुद्धिस्थेन त्वयोपदिष्टत्वात् । ज्ञानशिक्षा-
शीलं मामव, स्वक्षिप्यप्रियत्वात् । पश्चात्तात् स्वद्विकिशीलनाशकनानाविघ्नेभ्यो
मत्पृष्ठभागदिक्स्थितेभ्यो मामव, स्वभक्ताज्ञातविघ्ननाशकत्वात् । तद्वत्पुरस्ताद्वि-
घ्नेभ्यो मामव इति तद्वत्तरदभिणोर्ध्वाधराज्ञातव्याः । दशदिग्भक्षणप्रार्थनाप्रतिपा-
दकत्वादेकार्थः । सर्वतो विदिगान्तरबाह्यादिनानास्थानस्थितविघ्नेभ्यो मां पाहि
पाहि । आदराद्वीप्सा । समन्ताद्ब्रह्माण्डान्तरगतभयात्पाहीति भावः ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

एवं ऋत-सत्यशीलरक्षणात्मकप्रार्थनां विधाय हृदिस्थं बुद्धि-परबुद्धिचालकं
नानासिद्धिप्रदायकं च गणेशं प्रार्थयन्नाह-

त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयस्त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयस्त्वं
सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञा-
नमयो विज्ञानमयोऽसि ॥ ४ ॥

त्वमिति । अत्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्”
[तै० व० २. अ० १] इति महावाक्यप्रतिपादकश्रुत्यर्थं प्रतिपादयति । निहितं
गुहायामिति, हृद्यवस्थितब्रह्मत्वात् । वाङ्मयः, वाणीकथितनामरूपमयत्वात् ।
“एषां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामाषेधयस्तासां पुरुषस्तस्य वाक्” इति
श्रुतेः । त्वं चिन्मयः, नामरूपाहङ्कृतियुक्तो जीवः, तद्भोगकृतत्वात् । “स एव इह
प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथाऽक्षुरः क्षुरेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये ।
तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि सः । प्राणमेव प्राणोनाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः
शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न
स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं
भवंति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथाह वै पदे-
नानुविन्देदेवं कीर्तिं ऽश्नोक्तं विन्दते य एवं वेद” इति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
इत्यादि श्रुतिभ्यः त्वमानन्दमय-वाङ्मय-प्रकृतिमय-चिन्मय-पुरुषमयस्ताभ्यां
सृष्ट आनन्दः सुषुप्त्यवस्थात्मकस्त्वन्मयः, पञ्चकोशबीजत्वात् । “आनन्दो ब्र-
ह्मेति व्यजानात्” [तै० व० ३ अ० ६] इति श्रुतेः । त्वं ब्रह्ममयः,
वाङ्मय-चिन्मयानन्दमयैक्यात्मकत्वात् सदा सत्यपदात्मकत्वाच्च । एतेषां

समुदायार्थेक्यभावप्रतिपादनार्थत्वाच्च महावाक्यात्मकमाह—त्वं सच्चिदानन्दादि-
तीयोऽसि इति । सत् प्रकृतिभावदोषहीनत्वात्, चित् चैतन्यात्मकत्वात्, आनन्द
आसमन्ताभ्यवस्थानन्दात्मकत्वात्, अद्वितीयः सच्चिदानन्दभेदशून्यत्वादिति ।
इदं महावाक्यं गौणं, षोडशमहावाक्यमामाण्यात् । चत्वारि महावाक्यानि
मुख्यानि, तत्त्वमस्यादीनि केवलयोगप्रतिपादनवेदान्तसीमाभूतत्वात् । अ-
नन्तं ब्रह्मेतिप्रतिपादयन्माह । त्वमिति । देहलीदीपन्यायवत्सत्यज्ञानोभया
भेदमयमुभयप्रकाशकतन्मध्यप्रतिपादनत्वात् । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, चि-
न्तामणिनामा, चित्तप्रकाशकत्वात् । प्रत्यक्षं ह्यवस्थितं त्वां पश्यामीति स्वानु-
भवप्रदर्शनात् । “चिति स्मृतौ” इति धातुपाठात् । “इदितो नुम्” इति
पाणिनिस्त्राचिन्तायां स्मृत्यां मणिरिव तत्प्रकाशकः । सर्वह्यवस्थितं ब्रह्म
त्वमेवेति भावः । एवं सत्यं ब्रह्म गुहायां निहितं प्रतिपादितम् । “देवाव ब्र-
ह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च” इति श्रुतेः ।
“सच्च त्यच्च तयोर्योगे सत्यं ब्रह्म” इति श्रुतेः । एवं ज्ञानं ब्रह्मेतिप्रतिपादयन्माह । त्वं
ज्ञानमयः । सच्चिदानन्दाद्वितीयात्मकसत्यब्रह्मणोऽभिन्नः सदा निर्विकल्पात्मक-
त्वात्सदेकमयत्वात्सत्यब्रह्मणि सच्चिदानन्दाद्वितीयेषु स्वस्वरूपज्ञानप्रदत्वात् ।
‘ज्ञा’ अवबोधन इति धातुपाठात्स्वयं सर्वज्ञः, स्वस्य ज्ञानभावात् । ज्ञानेन ज्ञायते सर्वं
ज्ञानं केन न ज्ञायते ज्ञानात्परज्ञानाभावादिति । विज्ञानमयोऽसि सर्वज्ञभावं
त्यक्त्वा स्वमहिम्नि स्थितोऽसि, केवलज्ञानब्रह्ममयत्वात् । नहि विज्ञातुर्विज्ञाते-
र्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि-
दं विभाति” इति श्रुतेः । अनन्तं ब्रह्म । सत्यज्ञानैक्यात्मकमात्मस्वरूपं हृदि
तत्त्वमस्यात्मकार्थप्रतिपादकमहावाक्यात्सत्यं, त्वम्पदार्थमयत्वात् तज्ज्ञानं स-
त्पदार्थमयत्वादनन्तमसिपदार्थमयस्त्रिविधपदार्थैक्यात्मकब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वात् ।
निहितं गुहायां गुहा बुद्धिस्तस्यां निहितम्, ह्यवस्थितबुद्धिपतित्वात् । पञ्च-
चित्तव्यापारहर्षविषादसमभावयुक्ततत्तद्व्यापारसिद्धिप्रदसिद्धिपतित्वाद्गणेशो ह्यव-
स्थितः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्यनुभवेक्यात्मगणेशत्वात् । परमे व्यो-
मिति दहरोपासनार्थं तदेव कथ्यते । “अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्ड-
रीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं । तद्वाव विजिज्ञा-
सितव्यं स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-
स्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते “एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-

विंशोको विविधत्सोऽपिपासः सत्यकायः सत्यसङ्कुलः स वा अयं पुरुषः सर्व-
सु पूर्व पुरिशयः ” इत्यादि श्रुतिभ्यः स्वहृद्याकाशस्थितत्वात् । अत्र त्वं प्रत्य-
क्षं ब्रह्मासीति प्रतिपादनात् हृद्यवस्थितगणेशो ब्रह्मः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रथमं
प्रतिपाद्य पुनः प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति पुनरुक्तिनिवारणत्वात् । न च-एवं सद्ब्रह्मादि-
वर्णनं पूर्णब्रह्मप्रतिपादकं “ सदेव सौम्येदमब्रह्मासीत् ” इत्यादिश्रुतिप्रामा-
ण्यात्-इतिवाच्यम् । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीत्यत्र मयद्प्रत्ययाभावात्संपूर्णं ब्रह्मात्र प्रशि-
पाद्य पुनस्त्वं वाङ्मयादिमयद्प्रत्यययुक्तत्वाद्गौणब्रह्मवर्धनमत्रैव मयद्गौणयुक्त-
प्रतिपादनत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रतिपादकश्चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

एवं हृद्यवस्थितं गणेशं प्रतिपाद्याऽव्याकृतब्रह्मात्मकं प्रतिपादयन्नाह.

सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठ-
ति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं
त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं
चत्वारि वाक् पदानि ॥ ५ ॥

सर्वमिति । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायत इति । त्वत्तोऽव्याकृतात्मन इदं ज-
गज्जायते । न्यवस्थामव्याकृतत्वात् । तदेवोङ्कारात्मकगणेशप्रतिपादनत्वात् ।
गणेशतापिन्याम् । “ ततश्चोमिति ध्वनिरभूत् स वै गजाकारोऽनिर्वचनीया सैव
माया जगद्धीजिह्वेत्याह । सैव प्रकृतिरिति गणेश इति प्रधानमिति च मायाशब्-
कमिति च ” इति श्रुतेः । “ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेदं सर्वं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । गा-
णेशो पार्वत्या तपः कृतं तस्यै वरदानार्थमागतो गणेशश्चोङ्कारात्मकः, तद्रूपधा-
रकत्वात् । तथाया ।

“ मध्ये नारायणमुखो दक्षिणे च शिवाननः ।

वाग्रे ब्रह्ममुखोऽनन्ते पद्मासनगतो विभुः ” इति स्मृतेः ।

ब्रह्म-विष्णु-रुद्रात्मानोऽकारोकारमकाराः, कण्ठाधस्तदैक्यभावमयत्वात् । शै-
वे शिवेन शिरश्छेदः कृतः शक्तिपुत्रस्य, जीवात्मकत्वात् गणेशाविर्भावहीनत्वाच्च ।
तत्र पुनर्गजमस्तकमानीय सजीवकरणे ब्रह्मविष्णुमहेशैरोङ्कारावाहनं यदा कृतं त-
दा गणेशाविर्भावदर्शनात् । देवीभागवतेऽप्येवं वर्णनत्वाद्गणेशस्य ओङ्कारजगदा-
त्मकत्वात् । शिवपुराणेऽपि गणेशावतारवर्णनं आवाहनदर्शनाच्छिवैक्यप्रतिपाद-

मपुराणप्रतिज्ञारक्षणम् । न चैवं शिव-विष्णवादय ओङ्कारात्मकास्तत्तन्माहात्म्य-
श्रुतिस्मृतिप्रतिपादनत्वादिति वाच्यम् । तामस-सात्त्विकादिस्वस्वैकगुणमयदेहप्र-
चुरत्वात् । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया प्रतिपादितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यमया-
त् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वत्तत्तिष्ठति, स्वस्वकर्मानुकूलपालनभावधारकत्वात् । तद्व-
त्प्रलये त्वयि लयमेष्यति, कल्पान्तमयत्वात् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति,
प्राकृतलये गुणसाम्यमयत्वात् । “ त्वय्येत्य सदेव अग्र आसीत् ” इति श्रुति-
ग्रामाण्यात् । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः, स्थूल-सूक्ष्म-समपञ्चभूतमयप्रणव-
त्वात् । “ अस्यात्मन आकाशः संभूतः ” इति श्रुतेः । प्रणवविशिष्टात्मनः
पञ्चभूतोत्पत्तिप्रतिपादनत्वात् । त्वं चत्वारि वाक्पदानि । परा-पश्यन्ती-मध्यमा-
वैस्वर्यश्चतस्रो वाचस्त्वच्छाससंभवधर्माधर्मसमज्ञानबोधमयत्वात् । “ सय-
थाद्विधाग्रेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
निःश्वासितमेतच्छृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या-
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यातान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वासितानि ”
इति श्रुतेः प्रणवनिःश्वासमयवेदादित्वात् । “ ओङ्कारप्रभवा वेदाः ” इति
स्मृतेः ॥ इत्यधिदैवतवर्णनात्मकः पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

एवमव्याकृतमयं गणेशं प्रतिपाद्य सर्वजनमूलाधार-
स्थितिं प्रतिपादयन्नाह .

त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ।
त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् ।
त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् ।
त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं
सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥ ६ ॥

त्वमिति ॥ त्वं गुणत्रयातीतो नानाजनदेहमूलाधारः स्थितः संच्छिगुण-
दोषप्रवृत्तिप्रकाशाज्ञानवर्जितो लिङ्गचक्रस्थराजस-नाभिचक्रस्थसात्त्विक-हृक्चक्र-
स्थतामसभावहीनत्वाग्निगुणमूलाधारमयः, प्रणवमयत्वात् । त्वमवस्थात्रयातीतः
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभावहीनत्वात् । त्वं देहत्रयातीतः, स्थूल-सूक्ष्मानन्द-
देहषड्भावहीनत्वात् । त्वं कालत्रयातीतः, उत्पत्ति-स्थिति-लयकालभावहीन-
त्वात् । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । गुदचक्रं प्रणवमयं तत्र स्थितः, सर्व-

चक्रमूलाधारमयत्वात् । मूलाधारसंज्ञारूपं, सदाखण्डस्वानन्दधनत्वात् नित्यं-
 त्रिगुणभाववर्जितत्वाच्च । त्वं शक्तित्रयात्मकः । जगदुत्पत्ति-स्थिति-लयत्रिवि-
 धशक्त्याधारात्मकत्वात् । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । स्वात्मानन्दब्र-
 ह्मेक्यं समाधिना कृत्वा जीवन्मुक्ततया देहप्रारब्धभोगप्रतीक्षका योगिनस्त्रैगु-
 ण्यात्मकं त्वां नित्यममृतात्मकत्वादध्यायन्ति, स्वदेहमूलाधारचक्रस्थध्यानसु-
 लभत्वात् । त्वं ब्रह्मा जगत्सृष्टिनिर्माणकर्ता, रजोविशिष्टप्रवणत्वात् । त्वं वि-
 ष्णुर्जगत्पालकः, सत्त्वविशिष्टत्वात् । त्वं रुद्रो जगत्संहारकः, तमोविशिष्टत्वा-
 त् । त्वमिन्द्रश्चिभ्रुवनैश्वर्यभोक्ता, परमैश्वर्यविशिष्टत्वात् । त्वमग्निः सर्वयज्ञभोक्ता ।
 सर्वदेवमुखवृष्टिकारकविशिष्टत्वात् । त्वं वायुः सर्वप्राणभूतसर्वजनप्राणप्रवेश-स्था-
 पनोत्क्रमणविशिष्टत्वात् । त्वं सूर्य उदयास्त-दिवस-रात्रिप्रकाशकः, सर्वजनकर्म-
 प्रवर्तकविशिष्टत्वात् । त्वं चन्द्रमाः सर्वौषधिजीवनात्मकः, जगदन्नमयविशिष्ट-
 त्वात् । ब्रह्मादिचन्द्रपर्यन्तानामष्टानां स्वस्वव्यापारप्रवर्तकात्मकः । श्रुतयो न लि-
 ख्यन्ते, सर्वप्रसिद्धत्वात् । एतदन्तर्गतदेवदेवेश्वरा ज्ञातव्या, अष्टविशिष्टगणेशप्र-
 तिपादनत्वादिचारतदन्तर्गतसम्भवाच्च । त्वं ब्रह्म सर्वजनबुद्धिस्थजीवमयो, माना-
 स्वभावप्रकृतिभोक्तृविशिष्टत्वात् । भूः भूर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । भुवः भुव-
 र्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । स्वः स्वर्गलोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । ॐ प्रण-
 वस्त्वमेव, सर्वमूलाधारचक्रस्थितविश्वचालकत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रकाशकः
 षष्ठः खण्डः ॥

एवं साधिदेवताध्यात्मप्रकारयुक्ततत्त्वमस्यात्मकं प्रणवात्मकं च गणेशं प्रति-
 पाद्य तदनुभवप्रकाशकगणेशविद्यां प्रकटयन्नाह-

गणादिं पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् ।

अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् ।

तारेण रुद्धम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् ।

गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् ।

अनुस्वारश्चान्त्ये रूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् ।

नादः सन्धानम् । स ५ हिता सन्धिः ।

सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ।

निचृद्वायत्रीछन्दः । गणपतिर्देवता । ॐ गं ॥ ७ ॥

गणादिमिति । पूर्वं प्रथमं गणादिं गकारं, गणशब्दादिभूतत्वात् । उच्चार्य स्वमुखेनोच्चारणं कृत्वेति । तदनन्तरं वर्णादिः । वर्णा अक्षराणि तदादिरकारः, तस्य आदौ कथितत्वात् । तस्मादकारात्परतरोऽनुस्वारः । गकार आदिस्तस्मात्परोऽकारस्तस्मात्परोऽनुस्वारः परतरः । कीदृशोऽनुस्वारः अर्धेन्दुलसितः, सानुनासिकत्वात् । एवमेकाक्षरमन्त्रात्मिकां विद्यां प्रतिपाद्य सशक्तिकमन्त्रं प्रकटयन्नाह । तारेणेति । तारेण प्रणवेन ऋद्धं युक्तम् । प्रणवयुक्तेकाक्षरमन्त्रत्वात् । तत्रादौ प्रणवमुच्चार्य पश्चादेकाक्षरोच्चारणम् । “ आदौ प्रकृतिमुच्चार्य पश्चात्पुरुष उच्यते ” इति स्मृतेः । रुद्रयामले एकाक्षरगणेशकवचे मन्त्रोद्धारः कृतः । तत्र प्रणवस्य शक्तित्वप्रतिपादनात् । तद्यथा । “ गं बीजं शक्तिरोद्धारः सर्वकामार्थसिद्धये ” इति । तव गणेशस्य अनुस्वरूपं मन्त्रस्वरूपमेतत्, सर्वसिद्धिप्रदगणेशानुभवप्रकाशकसामर्थ्ययुक्तत्वात् । एवं ‘गणादिं पूर्वमुच्चार्य’ इत्यादि-‘तारेण ऋद्धं’ इत्यन्तेन सङ्केतश्रुतिवाक्यप्रतिपादितमन्त्रं जना न ज्ञास्यन्ति, मन्दबुद्धित्वात् । तदर्थं स्वयमेव सुलभतया तदेवाह । गकार इति । पूर्वरूपं आदिप्रोक्तरूपं गकारः, मध्यमरूपं अकारः, अन्त्यरूपं अनुस्वारः, उत्तररूपं अनुस्वारोत्तररूपं बिन्दुः, सानुनासिकात्मतकत्वात् । तारशब्दस्तु न वर्ण्यते, स्फुटत्वात् । एतेषां भिन्नानां गकारादिचतुर्णां सन्धानमेकीकरणसाधनं नादः, नादप्रेरितैकभावोच्चारणयोग्यसामर्थ्यात् । एतेषां नादप्रेरितानां सन्धिः सम्पीलनं संहिता, यथाक्रमोच्चारणैक्यभावप्रकाशकत्वात् । या ‘गणादिं पूर्वमुच्चार्य’ इत्यादि-‘तारेण ऋद्धं’ इत्यन्तेन पूर्वं प्रतिपादिता सैषाऽधुना-‘गकारः पूर्वरूपं’ इत्यादि-‘संहिता सन्धिः’ इत्यन्तेन प्रतिपादितत्वात् । गणेशविद्या गणेशज्ञानप्रदा, मन्त्रात्मकगणेशमूर्तिमयजपस्य गणेशसन्तुष्टिकारकत्वात् । विद् ज्ञाने इति धातुसामर्थ्यात् एकाक्षरमन्त्रस्तत्त्वमस्यात्मकगणेशमयः प्रतिपादितः । यन्त्रस्थमन्त्रपूजनस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वान्मन्त्रमयमूर्तेः सर्वशास्त्रप्रतिपादितत्वाच्च । तत्रोद्धारयुक्त ओद्धारशक्तिविहारजगन्मयप्रतिपादितत्वात् पूर्वोक्ततत्त्वमस्यात्मकोऽङ्कारात्मकद्विविधसामर्थ्ययुक्तत्वं मन्त्रस्य प्रतिपादितम्, तदुपासनस्य प्रत्यक्षगणेशसमत्वात् । गणकऋषिः । अत्रर्ष्यादिन्यासा मन्त्रशास्त्रोक्ता ग्राह्याः, तस्य वेदोपाङ्गत्वात् । तद्यथा । ॐ अस्यैकाक्षरगणपतिमन्त्रस्य, गणक ऋषिः, निचृद्वायत्री छन्दः, गणपतिर्देवता, गं बीजम्, ॐ

* अत्र ‘वर्णाअक्षरास्तदादि रकारोकारादिवर्णकथितत्वात्’ इति सर्वेष्वार्शपुस्तकेषु दृश्यते तस्यामादिकमिति प्रतिभाति ।

† अत्र सर्वत्रापि ‘रुद्धम्’ इति इदानींतमानां केषांचित् वैदिकानां पाठः । अर्थस्त्वेक एव ।

१ ग० ङ० कत्वात् ।

शक्तिः, गणपतिप्रीत्यर्थे सकलाभीष्टसिद्ध्यर्थे च जपे विनियोगः । गणकञ्जपये नमः शिरसि । निचृद्वायत्रीछन्दसे नमो मुखे । गणपतिदेवतायै नमो हृदये । गं-
 बीजाय नमः गुह्ये । ॐ शक्तये नमः पादयोः । अथ षडङ्गन्यासः । ॐ गं
 अङ्गुष्ठाम्यां नमः । ॐ गौं तर्जनीम्यां नमः । ॐ गूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ गैं
 अनामिकाभ्यां नमः । ॐ गौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ गः करतल-करपृष्ठाभ्यां
 नमः । एवं हृदयादिन्यासः कर्तव्य इति । वक्ष्यमाणं ध्यानं कृ-
 त्वा मानसैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तद्यथा । ॐ लं पृथिव्यात्मने गणेशाय
 गन्धं समर्पयामि । ॐ हं आकाशात्मने गणेशाय पुष्पं स० ॥ ॐ यं वाय्वा-
 त्मने गणेशाय धूपं स० । ॐ रं तेजात्मने गणेशाय दीपं स० । ॐ वं अमृता-
 त्मने गणेशाय नैवेद्यं समर्पयामि । इति पञ्चभूतबीजात्मकपञ्चोपचारार्पणं
 मानसी पूजा कथ्यते इति संक्षेपः । सर्वं मन्त्रशास्त्रोक्तविधिवत्कार्यम्, शीघ्रसि-
 द्धिप्रदत्वात् ॥ इति गणेशविद्यात्मकार्यप्रतिपादकः सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एवं गणेशविद्यां प्रतिपाद्य गणेशगायत्रीमन्त्रं प्रकटयन्नाह—

एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥ ८ ॥

एकदन्तायेति । एकदन्ताय एकशब्दाख्या माया । दन्त शब्दाख्यो मायि-
 कः तयोर्योग एकदन्तः तस्मै । विद्महे जानीमहे । सदा सर्वप्रदत्वात् । तदेव
 मौद्गले ।

“ एक शब्दात्मिका माया तस्याः सर्वं समुद्भवम् ।

भ्रान्तिदं मोहदं पूर्णं नानाखेलात्मकं किल ॥

दन्तः सत्ताधरस्तत्र माया चालक उच्यते ।

बिम्बेन मोहयुक्तश्च स्वयं स्वानन्दगो भवेत् ॥

माया भ्रान्तिमयी प्रोक्ता सत्ता चालक उच्यते ।

तयोर्योगे गणेशोऽयमेकदन्तः प्रकीर्तितः ॥ ” इति ।

† अत्र कल्पयामीति युक्तमिति प्रतिभाति । समर्पणं तु प्रत्यक्षतया अप्यमाणस्योपचारस्यैव
 भवति न मानसस्य अतः कल्पयामीत्येव युक्तम् । अन्यत्रापि मानसपूजायां “ लं पृथिव्यात्मने गन्धं ”
 कल्पयामि इति दृश्यतेति दिक् ।

* अत्र ‘ तेज आत्मने ’ इति पाठः साधीयानिति भाति ।

१ ग० ॐ ‘ स सर्वात्मने गणेशाय सर्वोपचारान् ताम्बूल-दक्षिणा-मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ’ इति
 अधिकं ॐ सर्वोपचारानिति नास्ति. २ ख० ग० घ० ङ० ‘ गन्त्वानमानसी ’ ३ क० ख० ग०
 घ० ङ० इति न्तिः.

वक्रतुण्डाय । जगत्सर्वजनसाधारणं, मनोवाणीमयत्वात् । तस्माद्वक्रमात्मरूपं मनोवाणीहीनत्वात्तदेव मुखं यस्य स वक्रतुण्डो जगन्मयंकण्ठाद्य आत्मात्मक-मस्तकत्वात्तस्मै । तद्यथा मौद्गले ।

“ बिम्बं मायायुतं वक्रं मोहितं सिद्धि-बुद्धिगम् ।

तद्भावं हन्ति तुण्डेन तेनायं वक्रतुण्डकः ॥

माया सुखं मोहयुतं तस्माद्वक्रमिति स्मृतम् ।

परं ब्रह्म तयोर्योगे वक्रतुण्डोऽयमुच्यते ॥

कण्ठाधो मायया युक्तो मस्तकं ब्रह्मवाचकम् ।

वक्राख्यं तस्य विप्रेश तेनायं वक्रतुण्डकः ॥ ” इति

धीमहि ध्यायेम इति । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । तद्वद्भात्मको दन्ती दन्तोऽस्यास्तीति सर्वसत्तात्मकत्वात् । स्वभक्त्यै प्रचोदयात् प्रेरयतु, बुद्धिपतित्वात् । अयं गायत्रीमन्त्रोऽपि सर्वसिद्धिप्रदायकः । गणेशः गायकं त्रायतीति व्युत्पत्तिबलात् ॥ इति गायत्रीमन्त्रप्रतिपादनात्मकोऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवमादौ नाममन्त्रं मध्य एकाक्षरमन्त्रमन्ते गायत्रीमन्त्रं च इति त्रिविधं-मन्त्रं प्रतिपाद्य तद्ध्यानार्थमाह—

एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ।

रदं च वरदं हस्तैर्विभ्राणं मूषकध्वजम् ॥

रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् ।

रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥

भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् ।

आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥

एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः ॥ ९ ॥

एकदन्तमिति । एकदन्तं पूर्वोक्तार्थात्मकदक्षिणदन्तयुक्तम् । “ भग्नवामरदं ” इति स्मृतेः । चतुर्हस्तं, चतुर्भुजयुक्तत्वात् ।

“ स्वर्गेषु देवताश्चायं पृथ्व्यां नरांस्तथाऽतले ।

अमुरान्नागमुख्यांश्च स्थापयिष्यति बालकः ॥

तत्त्वानि चालयन्विप्रास्तस्मान्नाम्ना चतुर्भुजः ।

चतुर्णां विविधानां च स्थापकोऽयं प्रकीर्तितः ॥ ”

इति स्मृतेः । दक्षिणोर्ध्वहस्तादारभ्य दक्षिणाधोहस्तपर्यन्तं पाशाकुश-दन्त-
घरदानि धारयति, स्वभक्तरक्षणार्थत्वात् ।

“ पाशं मोहमयं तस्य स्वभक्तमोहनाशनम् ।
नियन्त्रारूपं तथा ब्रह्म अकुशश्च महात्मनः ॥
दुष्टनाशकरं ब्रह्म दन्तः सर्वारिनाशकृत् ।
वरं सकामिकानां च कामदं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ”

इति स्मृतेः । मूषकध्वजम् । सवान्तर्यामी सर्वजन्तुहृद्गतः सन् सर्वजन्तुकु-
द्भोगभोक्ता चोरो जन्त्वज्ञातसर्वस्वहारकत्वात् जन्तुकृतपाप-पुण्यविवर्जितत्वात् ।
स एव गणेशसेवार्थं मूषको बभूव । मुष् स्तेये इति धात्वर्थात् । तद्यथा ।

“ मूषकं व्यापकारूपं च पश्यन्ति वाहनं परम् ॥
तेन मूषकवाहोऽयं वेदेषु कथितोऽभवत् ।
मुष्स्तेये तथा धातुज्ञातव्यस्तेयब्रह्मधृक् ॥
नाम-रूपात्मकं सर्वं तत्रासद्ब्रह्म वर्तते ।
नाम-रूपेषु ये भोगास्तेषां भोक्तृतया स्थितः ॥
भोगेषु भोगभोक्ता च ब्रह्माकारेण वर्तते ।
अहंकारयुतास्तं वै न जानन्ति विमोहिताः ॥
वयं भोक्तार एवं ते मानयन्ति विशेषतः ।
ईश्वरः सर्वभोक्ता च चोरवत्तत्र संस्थितः ॥
तदेवं मूषकः प्रोक्तो मनुजानां प्रचालकः ।
मायया गूढरूपः स भोगान्भुङ्क्ते हि चोरवत् ॥ ”

इति स्मृतिभ्यः । रक्तम्, रक्तवर्णशरीरत्वात् । लम्बोदरम्, स्वोदरे सर्वस्या-
पि प्रतिष्ठितत्वात् स्वस्य न कस्याप्युदरस्थत्वात्, स्वोदरोद्भवसर्वजगत्वात्
स्वस्य न कस्याप्युदरभवत्वाच्च । तथा च ।

“ लम्बोदरोऽयमेकश्च वेदे संकथितोऽभवत् ।
न वयं तादृशा वेदे लम्बोदरप्रवाचकाः ॥
तस्योदरात्समुत्पन्नं नानाविश्वं न संशयः ।
नानाब्रह्म तथेशश्च अन्ते तत्र स्थितोऽभवत् ॥
मध्ये कलांशरूपेण क्रीडते गणनायकः ।
अतः सर्वादिपूज्यश्च सर्वपूज्यो बभूव ह ॥
सर्वेषां जनको माता तथा सर्वप्रदायकः ।
तत्र किं संशयं विप्राः कुरुथ ब्रह्मणस्पतौ ॥ ”

इति स्मृतिभ्यः । शूर्पकर्णकम् । गणेशो योगिमुखोद्धतजनकर्णमार्गद्वद्रतः
सन् शूर्पवत्पापपुण्यरजो दूरीकरोति, ब्रह्मप्राप्तिकारकत्वात् । तद्यथा ।

“ रजोयुक्तं यथा धान्यं रजोहीनं करोति च ।
शूर्पं सर्वनराणां वै योग्यं भोजनकाम्यया ॥
तथा मायाविकारेण युक्तं ब्रह्म न लभ्यते ।
त्यक्त्वोपासनकं तस्य शूर्पकर्णस्य सुन्दरि ॥
शूर्पकर्णं समाश्रित्य त्यक्त्वा मलविकारकम् ।
ब्रह्मैव नरजातिस्थो भवेत्तेन तथा स्मृतः ॥
तेनायं शूर्पकर्णश्च वेदेषु कथितोऽभवत् ।
तं भजस्व विधानेन शान्तियुक्ता भविष्यसि” ॥

इति स्मृतिभ्यः । रक्तवाससम्, सदा रक्तवस्त्रप्रियत्वात् । रक्तगन्धानुलि-
प्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितमिति, रक्तवर्णप्रियत्वात् । मौद्रले पञ्चवर्णवरप्रदो गणेशो
बभूव । तत्र रक्तरङ्गेण पुनस्तपः कृत्वा रक्तरङ्गप्रियः सदा कृतः, स्वरदानरक्ष-
णार्थत्वात् रक्तवर्णप्रिय इति । भक्तानुकम्पिनम् । तत्र भक्तिर्गणेशैकतत्परा
इहलोक-परलोकविषयेच्छाहीनात्मिका, कायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-
तदेकरसयुक्तत्वात् । तद्यथा सङ्क्षेपतः ।

“ इत्येवं नवधा भक्तीरसयुक्ता कृता मयि ।
क्षणमात्रं न सहते चित्तं मद्रसवर्जितम् ॥
तैदा सम्पूर्णभक्तश्च जातो वै नाऽत्र संशयः ।
अहं मोहेन संयुक्तस्तत्र तिष्ठामि सर्वदा ॥ ”

इति स्मृतेः । देवम्, सर्वत्र तत्तद्रूपेण क्रीडाकारकत्वात् । दिवु क्रीडायां इति
धात्वर्थात् । जगत्कारणमनादित्वात्सर्वपूज्यादिपूज्यत्वात् । “ज्येष्ठराजम्” इति श्रुते
स्तज्ज्येष्ठाभावात् । न चैवं-नानावेदशास्त्रापाठेषु कुत्रान्यदेवो ज्येष्ठराजस्तत्परज्येष्ठा-
भावादिति वाच्यम्, सर्वपूज्यादिपूज्यगणेशान्यहीनत्वात् ज्येष्ठादिपूज्यसर्वपूज्य-
सम्प्रदायदर्शनात् अन्यत्र लिङ्ग-दैवतवद्गौणत्वाच्च । अच्युतम्, स्वानन्दवासित्वा-
त्कैलास-चैकुण्ठादिलोकगुणमयनाशात्मकत्वाच्च । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया लोक-
निर्णये कथितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यभयात् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ
प्रकृतेः पुरुषात्परम् । प्रकृतिः सर्वमयी, प्रकृष्टसर्वाकृतित्वात् । पुरुषः सदैकः ।
प्रकृतिमयपुरिशयत्वात्ताभ्यां परं, प्रकृति-पुरुषैकात्मकत्वात् । सृष्ट्यादौ प्रकृति-
पुरुषसृष्टेरादावाविर्भूतं, तत्त्वमस्यात्मकशरीरत्वात् । एवं नर-गजाभेदैकदन्तादि-

चिद्व्युक्तं यो नित्यं ध्यायति स योगी, ब्रह्मैक्यात्मकत्वात् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः [पा०यो०१सू०२] चित्तं पञ्चविधम् । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भूमयः, व्यासकृतभाष्ये प्रतिपादितत्वात्^१ । तत्र नरेण यत्र चित्तं क्षिप्तं तत्र तदनुभवयुक्तं भवति तत्क्षिप्तम्, सर्वमायामोहयुक्तजनदृत्स्थत्वात् । यत्र नरेण चित्तं क्षिप्तं तज्ज्ञानतया नानाज्ञानभ्रमधारकत्वान्मूढम्, पिशाचतुल्यनरदृत्स्थत्वात् । मुमुक्षूणां चित्तं विक्षिप्तं संसारविषयांस्तिरस्कृत्य ब्रह्मपरं तदपि ब्रह्मानुभवहीनं, विषयासक्तत्वाद्ब्रह्माऽनुभवसुखहीनत्वात्तानातपः परंत्वाच्च । अन्न-प्राणाद्यव्याकृतपर्यन्तानुभवयुक्तमेकाग्रं चित्तं, सर्वैक्यसमाधिसुखयुक्तत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मानुभवसुखयुक्तं निरुद्धाख्यं, सर्वैक्यभावहीनत्वाद्ब्रह्मपरत्वाच्च ।

“ मनसो वृत्तिहीनस्य ब्रह्माकारेण या स्थितिः ।

असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ” ॥

इति स्मृतेः । ततस्तत्त्वमस्यनुभवसुखयुक्तं निरोधभूमिहीनत्वाच्चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं पञ्चभूमिवर्जितं ब्रह्मभूतप्रकाशकत्वात् । त्वंपद-तत्पदाऽसिपदविभागशून्यत्वाच्च । एवं चित्तं जित्वा योगी भवतीति, ब्रह्मैक्यात्मकत्वात् । योगिनां शुक-वामदेवादीनां वरो गणेशभक्तिपरायणत्वात् प्रत्यक्षतत्त्वमसिशरीरभृन्नवधाचित्तप्रवेशकाधिक-वाचिक-मानसिक-सांसारिकसदाब्रह्मतत्परचेष्टात्मकत्वात् वेदादिदृढतज्ज्ञानजनोद्धारकत्वाच्च । न चैवम् योगीदर्शनस्पर्शनादिजनोद्धारकत्वात् प्रारब्धक्षयब्रह्मैक्यत्वात् श्रेष्ठतम इति वाच्यम् । नवधा चित्तशून्यवद्धारकत्वाद्देवादिदृढतनानोपदेशदीनत्वात्प्रारब्धक्षये स्वयमेव ब्रह्मैक्यत्वाज्जनोद्धारकत्वाद्योगी श्रेष्ठः । गाणेशयोगी तु श्रेष्ठतमः, पूर्वोक्तब्रह्मचेष्टापरत्वाज्जनोद्धारकत्वाच्च । न चैवं शिव-विष्णवादिध्यानयुक्तोऽपि योगिनां वरः, तत्तद्भक्तिपरायणत्वादिति वाच्यम् । तेषामथर्वशिरःसु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यात्मकशरीराभावाद्योगिपदाभावाच्च । तत्र परमहंसा योगिनो गाणेशा भवन्ति, योगिपदस्य परमहंसपरत्वात् एकगणेशार्थवशीर्षप्रतिपादनत्वात् अन्यदेवाधिकारशून्यत्वाच्च । दण्डहीनाः परमहंसा ब्रह्मभूतास्तैर्द्वन्द्वनं ब्रह्मशब्दाभिधम्, नारायणात्मकभावात् । “ दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ” इति स्मृतेः । गाणेशयोगिवन्दनं गणेशशब्दाभिधं च, परमहंसानां वरत्वात् ॥ इति ध्यानात्मको नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवं ध्यानं प्रतिपाद्य स्तुत्यर्थमाह—

१ पानञ्जलयोगसूत्रेषु प्रथमपादस्य प्रथमसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यमेतत् ।

१ क० रतत्वाच्च. २ ग० तं प्रवेश कायिक०. ३ ग० घ० ङ० वंदनं ब्रह्म० वंदनब्रह्म०.

नमो ब्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रथमप-
तये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नना-
शिने शिवसुताय वरदमूर्तये नमः ॥ १० ॥

नमः इति । ब्रातपतये देवादिब्रातानां जीवानां पतित्वात्ते तुभ्यं नमः । गण-
पतये ब्रह्म-विष्णु-महेशादिगणानां पतित्वात् ईश्वरत्वात् ते नमः । “ब्रह्मविष्णवा-
दिगणानामीशभूतमित्याह । तद्रूपेश इति । तत्परमित्याह । यमेतेनाप्नुवन्तीति ”
इति श्रुतेः । प्रथमपतये वर्णानां ब्राह्मणः प्रथमो मुख्यस्त्रिवर्णगुरुत्वात् । ब्राह्म-
णेषु योगी प्रथमो, महावाक्यानुभवयुक्तत्वात् । एवं जनानामीश्वराणां ब्राह्मणा-
नां च प्रथमाः श्रेष्ठास्तेषां पतिस्तदादिपूज्यतत्पूज्यत्वात्ते नमः । लम्बोदराय ते
नमोऽस्तु । एकदन्ताय नमः । विघ्ननाशिने कालात्मकभयहारिणे नमः, अमृता
त्मकपदप्रदत्वात् । तदेव कथ्यते । अभिनन्दनराज्ञेन्द्रभागहीनयज्ञारम्भः कृतः ।
तज्ज्ञात्वा कुपितेनेन्द्रेण कालमावाह्य तद्यज्ञभङ्गायाऽज्ञापितः । स कालपुरुषस्तद्धर्मं
ज्ञात्वा विघ्नासुरो बभूव । जन्ममृत्युमयं जगत्कालाधीनं, त्रिलोकभ्रमणत्वात् ।
ब्रह्मानुभवयुक्तजनैः कालं जित्वाऽमृतमयो भवति तज्ज्ञानकारणं सत्कर्मसाधनेना-
न्तःकरणशुद्धिस्ततो ब्रह्मानुभवपात्रत्वात्तद्धर्मं ज्ञात्वा सत्कर्मनाशनार्थं विघ्नो ब-
भूव । सत्कर्महीनं जगत् कालाधीनं सदा मलिनान्तःकरणयुक्तत्वात् । ततोऽभिन-
न्दनं हत्वा यत्र तत्र दृश्यादृश्यस्वरूपधृक्कालः सत्कर्मखण्डनं चकार । कालाज्ञान-
भावात्ततो भ्रान्ता वसिष्ठादयो ब्रह्माणं शरणं ययुः । तेनाज्ञप्ताः पार्श्वपुत्रं गणेशं
तुष्टुवुः, गणेशान्यदेवस्य कालनाशसामर्थ्याभावात् । ततो गणेशेन विघ्नासुरः प-
राजितः । स शरणं ययौ । तदा स्वाज्ञावशवर्तितं विघ्नं चकार । विघ्नेन प्रार्थि-
तो विघ्नराजाख्यो बभूव । तदादि गणेशादिपूजनहीनं तत्स्मरणहीनं यत्सत्कर्म
तत्र विघ्नप्रादुर्भावः । एवं नियमं कृत्वा तं स्वसमीपे स्थापयामास । एवं स्कान्दे वि-
नायकमाहात्म्ये भौद्रले च प्रतिपादितत्वात् । वेदादिषु विघ्नो भगवानिति कथ्यते,

* अत्र ‘प्रमथपतये’ इति इदानीन्तनानां सर्वेषां वैदिकानां पाठः । अयमपि साधोयानेव । प्रमथा-
तीति प्रमथः । शम्भोः पारिषदाः प्रमथसंज्ञकाः । तदुक्तं कालिकापुराणे एकोनत्रिंशध्याये ।

ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम् । नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गेणास्तु प्रमथाः स्मृताः ॥

प्रमथन्ति च युद्धेषु युद्धयमानान्महाबलान् । ते वै महाबलाः शूराः संख्याता वसुकोटयः ॥ १४ ॥ इति
शिवसुतत्वात् प्रमथसंज्ञकानां शिव गणानां पतिः इति यथासम्भवं योजनीयम् ।

१ ग० घ० ङ० ब्रह्मणां च. २ क० ख० ग० घ० ङ० जनो कालमिति पाठः.

३ क० ख० ग० घ० ङ० तदादिमारभ्य गणेशादि.

कालमयत्वात् कालाधीनसृष्टि-स्थिति-लयत्वाच्च । ब्रह्म-विष्णु-महेशा वयं ब्रह्माण इति मदयुक्ताः सन्तो वेदमार्गं त्यक्त्वा स्वेच्छाविहारिणो यदा भवन्ति, तदा सविघ्नां अमुरैः पराजिताः स्वेच्छाविहारभङ्गा भवन्ति । पुनर्ब्रह्माभिमानं त्यक्त्वा गणेश एक एव स्वेच्छाचारी ब्रह्मशरीरत्वात्, एवं ज्ञात्वा शरणं गच्छन्ति तदा स्वस्वसामर्थ्ययुक्ता अमुरान्विजित्य स्वपदस्था ईश्वरा भवन्ति, विघ्नाधीनत्वात् । विशेषेण जगत्सामर्थ्यं हन्तीति विघ्न इति व्युत्पत्तिबलाद्विघ्नसमं न किञ्चिदिति संक्षेपार्थः । तद्यथा । “ भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् ” इति पुण्याहवाचनवचनत्वात् । स्कान्दे ।

“ उक्त्वैवमाह्वयत्स्कन्दः शक्रस्तं कालरूपिणम् ।

य इदं मायया मोह्य कलयत्यखिलं जगत् ” ॥ इति ॥

विघ्नरूपेण घोरेण स कालपुरुषो भुवि ।

गर्जनादखिलांल्लोकान्कम्पयामास वेगवान् ” ॥

इति ॥ योगवासिष्ठे भृगुं प्रति कालवाक्यम् । तद्यथा ।

“ मा तपः क्षपयाऽबुद्धे कल्पकालमहानलैः ।

यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ॥

ब्रह्माण्डावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः ।

भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने ” ॥

इति स्मृतिभिः । विघ्नं महाकालं हरति तस्मै नमः । “ अथ ह आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाय ” इति श्रुतेः । लोकानामसम्भेदाय विघ्नभयस्वमर्यादायुक्तलोकत्वात् । शिवसुताय । तद्यथा । गणेशेन सृष्टाः शिवादयस्तपश्चक्रुः । तत्रादौ शिवहृदि ब्रह्मानुभवो बभूव, समाधिक्रियाधिक्यात् । ततो हृदि गणेशं ददर्श संस्तुत्य प्रार्थनां चकार । ‘ त्वं मे पुत्रो भव ’ त्वत्पितृ-तारकत्वात् । ‘ तदहं माया-मोह-भयहीनश्चरामि ’ गणेशजनकत्वादिति । तदेव विनायकसंहितायां मयूरेशक्षेत्रमाहात्म्ये ।

“ ध्याने मनसि मे जातः पुत्रत्वं पालय प्रभो ।

मम पुत्र इति ख्यातो लोकेऽस्मिन्भगवन्भव ” ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । त्रिगुणावतारैर्ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्यैरवध्यासुरनाशनार्थं कर्लाशगणेशावतरणं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तदवतारचरित्रज्ञापनार्थत्वाद्ब्रह्म शिवसुत इति कथितः, वेदप्रामाण्येषु पुराणेषु नानावतारप्रतिपादनात् । न

चैवम् तपः प्रार्थितगणेशः शिवसुतः, तत्र शिवः श्रेष्ठो गणेशजनकत्वादिति वा-
च्यम् । एवं शिव-विष्णवाद्यवतारचरित्रत्वादिनादिसम्प्रदायत्वाच्च । विष्णवथर्व-
शीर्षे “ ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ” इति श्रुतेः । देवकीपु-
त्रत्वेन विष्णोर्न कनिष्ठत्वापत्तिः, भक्तवाञ्छितकृतत्वाद्गोक्षाधीनदेवेशत्वाच्च । ते
नमः वरदमूर्तये, सर्वेश्वरजनवरदत्वात् प्रत्यक्षं वरदमूर्तिः स्ववरदाभावाच्च ।
न चैवं शिव-विष्णवादयो वरदमूर्तयः, स्वस्वभक्तवरदत्वादिति वाच्यम् । शिव-
विष्णवादिवरदगणेशत्वाद्गणेशवरदाभावात् । ननु शिवपुराणे गणेशवरदःशिवः
कथितः, ‘सर्वादिपूज्यो भव’ इति वचनादिति चेन्न । शिवपुत्रभावरक्षणार्थत्वात्,
पितृदत्ताधिकारपरायणपुत्रत्वात् दशरथदत्तयुवराजाधिकारयुक्तरामचन्द्रवत्पु-
रातनसंप्रदायत्वात् ते नमः । ‘व्रातपतय’ इत्यारभ्य ‘वरदमूर्तये नमः’ इतिपर्यन्त-
मष्टनामनमनम्, तदन्तर्गतसर्वनामत्वात् । नाममन्त्रतत्त्वमस्यात्मकसत्यवादिभ-
क्तारक्षणात्मकोङ्क्षोरात्मकैकाक्षरविद्यामायत्रीध्यानस्तुतिप्रतिपादकमष्टमार्गप्रका-
शकत्वादष्टाङ्गमिति ॥ इतिस्तुतिप्रतिपादको दशमः खण्डः ॥ १० ॥

इति अथर्वणऋषिप्रोक्तं गणेशार्थर्वशीर्षं समाप्तम् ।

॥ अथ फलश्रुतिः ॥

एवं स्तुतिं प्रतिपाद्य गणेशार्थर्वशीर्षफलश्रुतिं प्रतिपादयन् ग्रन्थमाह । त-
त्रादौ गणेशार्थर्वशीर्षाध्ययनफलप्रतिपादनार्थमाह.—

एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वत्र सुखमेधते । स
पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवस-
कृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं
पापं नाशयति । सायम्प्रातःप्रयुञ्जानो अपापो
भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । धर्ममर्थं
कामं मोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय
न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापी-
यान्भवति । सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीते तं त-
मनेन साधयेत् ॥ ११ ॥

१ सर्वतः इति लोके पाठः. २ धर्मार्थकाम-मोक्षं च इति-लोके पाठः. ३ साधयति-इति
लोके पाठः.

एतदिति । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते, देहभूदपि ब्रह्मैवा-
 तत्त्वमस्यात्मकगणेशाधीनसामर्थ्यात्तद्विश्वासयुक्तत्वात् । अन्यद्योऽनुभवकृत्सोऽ-
 प्यधीत इति कथ्यते । स देहभूद्ब्रह्मैव, योगित्वाच्च । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । धर्मा-
 र्थकाम-मोक्षसाधनान्तरायात्मकविघ्नैर्न बाध्यते, साधनशीलाधीनत्वात् । स सर्वत्र
 सुखमेधते, नानालोकस्थानीनत्वान्नानाकार्यसुखयुक्तत्वाच्च । स पञ्चमहापापात्प्रमु-
 च्यते । पापं पञ्चविधम् । हिंसा-ऽभक्ष्यभक्षण-परस्त्रीगमन-स्तेय-तत्संसर्गात्मकत्वा-
 त् । तत्र पञ्चमहापापादिति जातित्वादेकवचनम् । ब्रह्महत्या-सुरापान-गुरुतल्पगम-
 न-सुवर्णस्तेय-तत्संसर्गयुक्तत्वात् । आदावेव सायमधीयान इति, गुरुमुखोद्गतं स्व-
 कण्ठगं कृत्वाऽध्ययनकाल आदौ सायंकालप्राप्तत्वात् । तद्वत्प्रातरिव । सायंप्रातर-
 धीयानः सर्वदिवस-रात्रिपापवर्जितत्वादपापो भवतीति । सर्वत्राऽधीयानोऽपविघ्नो
 भवति । नानाकार्यकृत्तत्कार्याद्यधीतत्वात् । धर्ममर्थं कामं मोक्षं च विन्दतीति । इह-
 लोकमनादृत्य परलोकार्थसत्कर्मपरायणत्वात् धर्मार्थी । इहलोकश्रेष्ठार्थसत्कर्मपरा-
 यणत्वात् अर्थार्थी । इहलोक-परलोकोद्भवभोगार्थसत्कर्मपरायणत्वात् कामार्थी । इह-
 लोक-परलोक विरागयुक्तात्मप्राप्त्यर्थसत्कर्मपरायणत्वात् मोक्षार्थी च । एकैकपुरुषा-
 र्थी चतुःपुरुषार्थी वा य इदमधीते स तत्तल्लभते, गणेशस्य इच्छापूर्कत्वात् । अशि-
 ष्याय यथार्थाथर्वशीर्षशिक्षाहीनाय न देयमिदं, ऋत-सत्यवादिभक्षकगणेशत्वात् ।
 यो यदि मोहादास्यति । द्रव्यलोभाच्छ्रृषालोभाद्विद्याविनिमयलोभादित्यादिना
 नामोहादिति सोऽतिपापी, यथार्थोऽथर्वशीर्षश्च श्रृषणासुरभावगणेशपीडितत्वात् ।
 अस्य सहस्रावर्तनाद्यं यं काममिच्छति तं तं प्राप्नुयात् । वीप्साया अदरार्थत्वात् ॥
 ॥ इत्यध्ययनफलश्रुत्यात्मक एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं अध्ययनफलश्रुतिं प्रतिपाद्य नानाप्रयोगार्थमाह—

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति ।
 चतुर्थ्यामनभ्रञ्जपति स विद्यावान्भवति । इत्य-
 थर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान् बिभेति-
 कदाचनेति ॥ १२ ॥

अनेनेति । प्रशस्तवागर्थ्यभिषेकं कुर्यादिति । चतुर्थ्यामनभ्रञ्जपति यः
 स विद्यावान्भवति, प्रातरारभ्य सायं पर्यन्तं जपानुष्ठानपरत्वात् । इत्यथर्वण-
 वचनत्वाद्यथार्थफलप्राप्तिरिति । ब्रह्मादीनां मायावरणं विद्यात् अत एव न
 बिभेति, ज्ञातावरण-तन्मोहहीनत्वात् ॥ इति नानाप्रयोगफलश्रुत्यात्मको द्वादशः
 खण्डः ॥ १२ ॥

एवं भयहीनतां प्रतिपाद्य यजनार्थमाह—

यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति । यो-
लाजैर्यजति स यशोवान्भवति स मेधावान्भव-
ति । यो मोदकसहस्रेण यजति । स वाञ्छितंमवा-
प्नोति । यः साज्यसमिद्धिर्यजति स सर्वं लभते स
सर्वं लभते ॥ १३ ॥

य इति । दूर्वाङ्कुरैर्यजति स कुबेरसमो भवति, कनकप्रियत्वात् । लाजे-
होमो यशःप्रदो मेधाप्रदश्च, तत्तत्प्रयोगप्रमाणत्वात् । यो मोदकसहस्रेण यजति,
प्रतिस्वण्डं जुहुयात्प्रत्यर्चवत्प्रमाणत्वात्, स वाञ्छितंफलमवाप्नोति, नानाकार्य-
सिद्धिप्रदत्वात् । यः साज्यसमिद्धिर्यजति मन्त्रशास्त्रोक्तनानाकार्यप्रदनानासमि-
द्धोमप्रमाणत्वात्, स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अत्र वीप्साऽऽदरप्रदर्शिनी ।
नानासमिद्धोमप्रियत्वात् । अत्र कुण्ड-वेदि-देवतास्थापनादिकं वैदिकतान्त्रिक
मार्गोक्तवद्वाङ्मयम् । आहुतिगणनानियमः सर्वसाधारणत्वात् । अत्र जपानुष्ठानं
मुख्यम् । यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत्, एकानुष्ठानस्य सर्वकार्यप्रदत्वा-
द्भीप्साया आदरार्थत्वाच्च । न चैवं मोदकसहस्रहोम-साज्यसमिद्धोमौ मुख्यौ,
वाञ्छितप्रद 'सर्वं लभत' इति वीप्साऽऽदरप्रमाणत्वादिति वाच्यम् । मोद-
कहोमस्य वीप्साहीनत्वात् । साज्यसमिद्धोमः वीप्साऽऽदरयुक्तोऽपि नानाकार्य-
प्रदनानासमिद्धोमानुष्ठानपरत्वात् । अत्र सहस्राऽवर्तनात्मकं पुरश्चरणम् ।
सहस्राऽवर्तनाद्यं यं काममधीत इति मोदकसहस्रेण यजतीति प्रमाणात् ॥
इति होमात्मकस्त्रयोदशः स्वण्डः ॥ १३ ॥

अथान्यप्रयोगार्थमाह—

अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी म-
वति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा
सिद्धमन्त्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादो-
षात्प्रमुच्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्ववि-
द्भवति स सर्वविद्भवति य एवं वेदे ॥ १४ ॥ इत्यथर्व
णवेदोपनिषत्सु गणेशाथर्वशीर्षं समाप्तम् ॥

१ ग० ङ० वाञ्छितफलमवा०. स० घ० वाञ्छिततममवा०. २ इत्युपनिषत् इति लोकपा-

अष्टाविति । सम्यक् ग्राहयित्वा, यथार्थार्थर्वशीर्षगणेशैकतत्परकारयितृत्वात् । सूर्यवर्चस्वी भवति, सूर्यवत्सर्वज्ञानप्रकाशयुक्तत्वात् गणेशज्ञानान्तर्गतनानावेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानत्वाच्च । सूर्यग्रहे महानद्यां ब्रह्मकमण्डलु-भागीरथी-यमुना-सरस्वती-नर्मदादीनां कस्याश्चिन्नद्यास्तीरे ब्रह्मदधनाशकत्वादनन्तगुणाधिकसत्कर्मफलप्राप्तिकारकत्वात् । प्रतिमासभिधौ मयूरेश्वरादिमहाक्षेत्रस्थगणेशप्रतिमासभिधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्त्रो भवति । मन्त्रोक्तसिद्धिसामर्थ्ययुक्तत्वात् । अथर्वशीर्षात्मकमन्त्रजपो मालामन्त्रप्रामाण्यत्वात् तज्जप्त्वाऽथर्वशीर्षोक्तज्ञानवानेकाक्षरविद्यासिद्धिसामर्थ्यवान्भवतीति । महाविघ्नात्कालभयात्प्रमुच्यते, अथर्वशीर्षोपासनाया अमृतमयत्वात् । महादोषान्मायाविकारात्मकदोषात्, मायाविकारपरदोषाभावात् । महाप्रत्यवायाज्जीवन्मुक्तविषयासक्तयुक्तप्रत्यवायात्, योगस्थित्यभावात् । स सर्वविद्भवति, गणेशज्ञानान्तर्गतसर्वज्ञानत्वात् । “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवति ” इति श्रुतेः । अथर्वशीर्षसमाप्तिज्ञापनार्थं वीप्सा वेदसम्प्रदायत्वात् । य एवं वेद पूर्वोक्तयथार्थज्ञानयुक्तत्वात् ॥ इत्यथर्वणवेदोपनिषत्सु अन्यप्रयोगात्मकश्चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

॥ इति गणेशाथर्वशीर्षभाष्यं समाप्तम् ॥

१ स० ग० घ० ङ० गाणेश०. २ ग० घ० ङ० गाणेश०.

॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु ॥

॥ अथ ॥

सभाष्यगणेशार्थवशीर्षशुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	२१	चतुर्ष्वप्यादर्श	चतुर्ष्वप्यादर्श
२	१२	पदातदङ्ग	पदानां तदङ्ग
३	२७	विधात	विधात
३	२८	विधात	विधात
४	२४	सृष्टुक्तं	सृष्टुक्तम्
४	२७	नेदिष्टं	निर्दिष्टम्
४	२९	मतो ओङ्कार	मत ओङ्कार
६	४	संस्थितः	संस्थितः
६	२५	सैन्धव	सैन्धव
६	२९	ज्ञावमि	ज्ञानमि
७	८	ऋक् ऋचः	ऋक् रसः ऋचः
७	१०	विमृष्टं	विमृष्टम्
७	१२	त्येदस्मी	त्येतदस्मि
८	४	एतदात्म	एतदात्म
८	१७	आप उप	अनुप
१०	२१	मनाहत्य	मनाहत्य
१२	२०	नस्वाग्रे	नस्वाग्रे
१७	१६	त्मतकत्वात्	त्मकत्वात्
१८	२८	दृश्यतेति	दृश्यत इति
२२	१३	त्वाचित्त	त्वाचित्त
२५	२	तपः प्रार्थि	तपःप्रार्थि
२५	१३	त्मकोङ्कारा	त्मकोङ्कारा
२६	१६	चतुःपुरुषार्थी	चतुष्पुरुषार्थी
२६	२०	अदरार्थत्वात्	आदरार्थत्वात्
२६	२३	वाग्मी	वाग्मी
२८	५	महदघ	महाघ

